

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Theodor W. Adorno
MINIMA MORALIA
REFLEKSIJE IZ OŠTEĆENOG ŽIVOTA
1944–1947 (1951)
PRVI DEO, aforizmi 1–50 (1944)

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp Verlag, 1951.

Preveo i priredio: Aleksa Golijanin, 2009–2015.

aleksa.golijanin@gmail.com
<http://anarhija-blok45.net1zen.com>

ZAJEDNIČKA ARHIVA
<http://anarhisticka-biblioteka.net>

ADORNO MINIMA MORALIA

REFLEKSIJE IZ OŠTEĆENOG ŽIVOTA

1

Ovo je novi prevod Adornove knjige *Minima moralia*. Do štampanog izdanja, ovaj prevod ima status radne verzije, a ceo tekst je pripremljen i kao serija bukleta, prema poglavljima iz knjige:

PRVI BUKLET (Prvi deo, 1944), *Posveta* i aforizmi 1-50

DRUGI BUKLET (1945), 51-100

TREĆI BUKLET (1946–1947), 101-153

ČETVRTI BUKLET, dodatak: 10 aforizama iz ranijih izdanja *Minima moralia*, koje je sam Adorno izostavio iz poslednjeg izdanja objavljenog za njegovog života, 1964.

AG, 2015.

Teodor V. Adorno
MINIMA MORALIA
Refleksije iz oštećenog života
1944–1947 (1951)
Prvi deo, aforizmi 1–50 (1944)

NOVI PREVOD/ RADNA VERZIJA

Theodor W. Adorno (1903–1969), *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp Verlag, 1951.

Pored originala, korišćena su i dva engleska prevoda:

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, translated by E. F. N. Jephcott, New Left Books, 1974; Verso, 2005.

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, translated by Dennis Redmond, 2005. Ovaj drugi prevod za sada postoji samo u elektronskom obliku i dostupniji je preko interneta, iako nije uvek i pouzdaniji:

<http://members.efn.org/~dredmond/MinimaMoralia.html>

<https://www.marxists.org/reference/archive/adorno/1951/mm/>

Preveo Aleksa Golijanin, 2009–2015.

Korekcije i sugestije: bata Neša.

Dragocena pomoć, u raznim detaljima: Rena, Slavica M. i Bojana.

PRVI BUKLET (prvo poglavlje knjige), AFORIZMI 1-50.

Na koricama: Max Ernst, „Éve la seule qui nous reste“, *Histoire Naturelle*, 1926 (1925).

Foto: Stefan Moses, Theodor W. Adorno, Frankfurt 1963.

potvrđuje u svakoj misli, kartezijanska doktrina ga uzima kao nešto neposredno, u odnosu na svaki pojedinačni intelektualni čin, a ne kao nešto posredovano celokupnim tokom svesnog života mislećeg subjekta. Ali, u tome je u isti mah prisutno i priznanje duboke nedovoljnosti. Naime, ako se poštena misao neminovno svodi na pûko ponavljanje – bilo onoga što je već poznato, bilo kategoričkih formi – onda će misao koja se odriče pune prozirnosti, ne bi li ostala u vezi sa svojim predmetom, uvek izazivati određeno osećanje krivice. Ona krši obećanje koje se podrazumeva u sâmoj formi rasuđivanja. Ta nedovoljnost podseća na kolebanja sâme linije života, koja krivuda, skreće s puta, biva razočarana kada se osvrne na svoja polazišta, ali koja opet samo na taj način, zato što je uvek nešto manje od onoga što bi trebalo da bude, može, u datim životnim uslovima, da prikaže onaj nesputani tok. Ako život ostvari svoju svrhu direktno, on je zapravo promašuje. Svako ko je umro u dubokoj starosti, mirne savesti, da ne kažem uspešno, potajno bi mogao biti savršeni učenik, s nevidljivim rancem na leđima, koji svaki životni razred završava besprekorno, bez pukotina. Ipak, svaka misao koja nije lenja, ostaje obeležena nemogućnošću pune potvrde, kao u onim snovima u kojima se prisećamo svih časova iz matematike propuštenih zbog blaženog, jutarnjeg meškoljenja u krevetu, koje nikada nećemo nadoknaditi. Misao živi za dan kada će je sećanje na ono što je propušteno probuditi i preobraziti u učenje.

Kraj Prvog dela

50. *Pukotine*

Zahtev za intelektualnim poštenjem uzdiže se skoro do nivoa sabotaže misli. Od autora se očekuje da budu odgovorni, da jasno prikažu sve korake koji su ih vodili do zaključka i tako omogućе svakom čitaocu da prati proces u celini i da ga, tamo gde je to moguće – kao u akademskoj industriji, na primer – duplira. To ne samo da funkcioniše na osnovu liberalne fikcije o popularnoj, opštoj razumljivosti svake misli, što je blokira u traženju svog pravog izraza, već je pogrešno i kao načelo predstavljanja. Naime, mera vrednosti neke misli je njena udaljenost od kontinuiteta poznatog. Ona objektivno devalvira, kako se ta udaljenost smanjuje; što se više približava prethodno utvrđenim normama, njena antitetička funkcija iščezava, pri čemu pravi karakter misli počiva upravo u ovom drugom, u jasnom stavu prema svojoj suprotnosti, a ne u njenoj izolovanoj egzistenciji. Tekstovi koji mukotrpno pokušavaju da dokumentuju svaki svoj korak, neminovno tonu u banalnost, ali i u dosadu, ne samo zbog napetosti koju izazivaju tokom čitanja već i zbog svog sadržaja. Na primer, Zimelovi tekstovi (Georg Simmel) uvek pate od nesklada između njihovih izuzetnih tema i njihovog zamorno jasnog tretmana. Način na koji predstavljaju nešto izuzetno prava je dopuna one osrednjosti u kojoj je Zimel pogrešno video tajnu Geteovog uspeha. Ali, sasvim odvojeno od toga, zahtev za intelektualnim poštenjem je i sâm nepošten. Čak i ako za trenutak uvažimo tu sumnjivu direktivu, po kojoj izlaganje treba da se u potpunosti oblikuje u skladu s misaonim procesom, onda bi taj proces bio diskurzivno napredovanje, korak po korak, isto koliko i njegova suprotnost, naime, uvidi koji tražaju za spoznajom padaju pravo s neba. Naprotiv, spoznaja počiva na mreži predrasuda, slutnji, nadražaja, pretpostavki i preterivanja, ukratko, na gustom, utemeljenom iskustvu, koje nije u svim tačkama jednako prozirno. To je razlog zašto kartezijansko pravilo, da se samo treba okrenuti stvarima, „za čije je jasno i nesumnjivo razumevanje naš duh izgleda dovoljan“, s celokupnim redom i rasporedom koje to pravilo podrazumeva, vodi ka jednako lažnom prikazu kao i suprotna, ali opet duboko srodna doktrina o neposrednom usvajanju suštine.⁵⁹ Ako ova druga odbacuje ono što je logički ispravno, iako se ono, uprkos svemu,

⁵⁹ Aluzija na Huserlovu i Šelerovu fenomenologiju.

PRVI DEO

1–50

Posveta 7	26. <i>English spoken</i> 38
1. Za Marsela Prusta 11	27. <i>On parle français</i> 38
2. Travnata humka 12	28. <i>Paysage</i> 39
3. Riba u vodi 13	29. Patuljaste vočke 39
4. Krajnja jasnoća 14	30. <i>Pro domo nostra</i> 41
5. Gospodine doktore, to je zaista lepo od vas 15	31. Mačka iz džaka 42
6. Antiteza 16	32. Divljaci nisu bolji ljudi 43
7. <i>They, the people</i> 18	33. Daleko od vatrene linije 44
8. Ako te zavedu loši momci 19	34. S glavom u oblacima 47
9. Iznad svega, drago dete 20	35. Povratak kulturi 48
10. Odvojeno-zajedno 21	36. Zdravlje na smrt 49
11. Sto i postelja 21	37. S ove strane principa zadovoljstva 51
12. <i>Inter pares</i> 22	38. Poziv na ples 53
13. Zaštita, pomoć i savet 23	39. Ego je Id 54
14. <i>Le bourgeois revenant</i> 24	40. Uvek govori o tome, nikada ne misli o tome 56
15. <i>La nouvel avaré</i> 25	41. Iznutra i spolja 57
16. O dijalektici takta 26	42. Sloboda misli 59
17. Sva prava zadržana 28	43. Samo bez zastrašivanja 61
18. Prihvatilište za beskućnike 29	44. Za postsokratovce 61
19. Ne kucati 30	45. „Kako samo bolesno izgleda sve što raste“ 63
20. <i>Struwwelpeter</i> 31	46. O moralnosti mišljenja 65
21. Zamena nije dozvoljena 33	47. <i>De gustibus est disputandum</i> 66
22. S prljavom vodom, baciti i dete 34	48. Za Anatola Fransa 67
23. <i>Plurale tantum</i> 35	49. Moralnost i temporalna sekvenca 70
24. <i>Tough baby</i> 36	50. Pukotine 72
25. Ne pomišljaj na njih 37	

nih zakona koji iz socijaldemokratske Australije isključuju sve nebelce, sve do fašističkog istrebljivanja rasnih manjina, u čemu toplina i zaštićenost zaista eksplodiraju u ništavilo. Nije stvar samo u tome da su, kao što je Niče dobro znao, sve dobre stvari nekada bile zle: čak i ono najnežnije, prepušteno sopstvenoj gravitaciji, ima tendenciju da eskalira u nepojmljivu okrutnost.

Bilo bi uzaludno ukazivati na put koji vodi iz te klopke. Ipak, sigurno bi se mogao utvrditi onaj kobni momenat koji pokreće celu tu dijalektiku. On leži u ekskluzivnom karakteru onoga što je prvo. Prvobitni odnos, u svojoj pûkoj neposrednosti, već podrazumeva apstraktni temporalni poredak. Koncept vremena se istorijski formira na osnovu društvenog uređenja vlasništva. Ali, u želji za posedovanjem, vreme se reflektuje kao strah od gubitka, od nepovratnosti. Ono što jeste, doživljava se u odnosu na svoj mogući nestanak, na svoje nebiće. Tako se pretvara u vlasništvo i u tom skamenjenom obliku postaje nešto funkcionalno, što se može razmeniti za neko drugo, ekvivalentno vlasništvo. Kada jednom postane samo vlasništvo, voljeno biće se zapravo više i ne gleda. Apstraktnost u ljubavi je komplementarna sa ekskluzivnošću, koja se lažno predstavlja kao nešto suprotno, dok se privija uz nečiju pûku pojavnost. Ali, takva posesivnost gubi vlast nad svojim predmetom, upravo zato što ga pretvara u stvar; ona promašuje ljude upravo zato što ih unižava u „moje ljude“. Kada ljudska bića više ne bi bila ničije vlasništvo, onda se ne bi mogla ni razmenjivati. Prava privrženost bila bi ona koja se na poseban način obraća onom drugom, koja se čvrsto drži crta voljenog bića, a ne idola personalnosti, slike u ogledalu vlasništva. Specifično nije ekskluzivno: ono ne teži totalitetu. Ali, ono je opet i ekskluzivno, u drugom smislu: ono sprečava zamenu iskustva, koje je nerazlučivo povezano s njim, ne tako što tu zamenu zabranjuje, već zato što njegov čisti pojam sprečava da do nje uopšte dođe. Nešto potpuno specifično zaštićeno je time što je neponovljivo i to je razlog zašto toleriše drugo. Vlasnički odnosi među ljudima, ekskluzivno pravo prvenstva, prizivaju u misli staru izreku: Gospode, to su samo ljudska bića, a sad, ko je ko, zaista nije važno. Privrženost koja ne mari za tu mudrost, ne treba da se plaši neverstva, zato što bi trebalo da je imuno na prevaru.

*Maksu,
Sa zahvalnošću i obećanjem*

ničeg drugog, osim da se jede i bude pojeden.“⁵⁸ Nihilističko gađenje njegovih reči nije samo psihološko već u sebi sadrži i materijalni pre-duslov čovečanstva kao utopije.

49. *Moralnost i temporalna sekvenca*

Književnost se bavila svim psihološkim vrstama erotskih konflikta, ali onaj najprostiji spoljašnji uzrok ostao je netaknut, kao suviše očigledan. Reč je o slučaju kada je neko već „zauzet“: kada je voljena osoba nepristupačna, ne zbog nekih unutrašnjih antagonizama ili inhibicija, zbog prekomerne hladnoće ili suviše obuzdane topline, već zato što se nalazi u vezi koja isključuje neku drugu. Apstraktni temporalni pore-dak zapravo igra ulogu koju bismo mogli pripisati hijerarhiji osećanja. U toj zauzetosti, ako ostavimo po strani pitanje slobode izbora i odlučivanja, ima i nečeg krajnje nasumičnog, što izgleda potpuno protivreči zahtevu za slobodom. Čak i u društvu izlečenom od anarhije robne proizvodnje, ili baš u njemu, jedva da bi bilo nekih pravila koja određuju način na koji se ljudi sreću. Kada bi bilo drugačije, onda bi takav aranžman bio izjednačen s najneprihvatljivijim nasrtajem na slobodu. Zato prioritet nasumičnog ima na svojoj strani moćne argumente: ako se prednost da novoj osobi, ona stara se omalovažava, zato što se zajednička prošlost poništava; sâmo iskustvo se, da tako kažem, precrtava. Nepovratnost vremena nameće objektivni moralni kriterijum. Ali, ovo drugo se prepliće s mitom, kao i sâmo apstraktno vreme. Ekskluzivnost implicitna vremenu, razvija se, u skladu sa sopstvenim konceptom, u vladavinu hermetički zatvorenih grupa, kao što je, u konačnom ishodu, vladavina krupne industrije. Ništa nije dirljivije od brige ljubavnika da bi neka nova osoba mogla preoteti ljubav i nežnost – njihov najdragoceniji posed, baš zato što se one ne mogu posedovati – upravo na osnovu te novine, koja je i sâma proizvod prvenstva starijeg. Ali, od te dirljivosti, čiji bi nestanak značio kraj svake topline i sigurnosti, počinje staza koja neodoljivo vodi od averzije malog deteta prema novorođen-četu ili prezira studentskog bratstva prema novajliji, preko imigracio-

⁵⁸ Monsieur Bergeret, junak Fransovog (Anatole France) ciklusa od četiri romana, *L'Histoire contemporaine* (1897–1901).

Posveta

Tužna nauka, od koje ovde nudim ponešto na dar prijatelju, odnosi se na oblast koja je od pamtiveka bila smatrana za pravo polje filozofije, ali koja je, posle pretvaranja ove druge u metod, postala žrtva intelektualnog nemara, mudrijaške ćudljivosti i na kraju zaborava: na podučavanje ispravnom životu. Ono što su filozofi nekada poznavali kao život, postalo je oblast privatnosti, a sada i pûke potrošnje, koja se vuče okolo kao prirepak procesa materijalne proizvodnje, bez autonomije ili vlastite supstance. Onaj ko želi da dođe do istine o životu, u svoj njegovoj neposrednosti, mora pažljivo ispitati njegov otuđeni oblik, objektivne sile koje određuju individualno postojanje, čak i u njegovim najskrivenijim nišama. Govoriti neposredno o neposrednom znači ponašati se u velikoj meri poput onih pripovedača koji svoje marionete ukrašavaju imitacijama zastarelih strasti, kao bižuterijom, i očekivati od ljudi, koji su samo sastavni delovi mašinerije, da postupaju kao subjekti, kao da nešto i dalje zavisi od njihovih postupaka. Naš pogled na život skliznuo je u ideologiju, koja prikriva činjenicu da života više nema.

Ali, odnos između života i proizvodnje, koji u stvarnosti ono prvo svodi na prolaznu pojavnost drugog, potpuno je apsurdan. Sredstva i ciljevi su zamenili mesta. Intuicija o toj sumanutoj *quid pro quo* (trampi) još uvek nije sasvim izbrisana iz života. Svedena i degradirana suština žilavo se opire magiji koja hoće da je pretvori u fasadu. Promena odnosa proizvodnje i sâma u velikoj meri zavisi od onoga što se dešava u „sferi potrošnje“, pûkom odrazu proizvodnje i karikaturi života: u svesti i nesvesnom pojedinaca. Samo kroz suprotstavljanje proizvodnji, kao bića koja još uvek nisu sasvim obuhvaćena tim poretkom, ljudi mogu doći do nekih humanijih odnosa. Ako čak i pojavnost života, koju i sâma sfera potrošnje brani iz tako loših razloga, bude potpuno izbrisana, to će značiti pobjedu čudovišnog apsoluta proizvodnje.

Ipak, razmatranja koja polaze od subjekta ostaju pogrešna u meri u kojoj je život postao privid. Naime, od kada se nadmoćna objektivnost istorijskog kretanja, u njegovoj sadašnjoj fazi, ispoljava samo kao rastakanje subjekta, a da to nije dalo podsticaj usponu nekog novog, individualno iskustvo se nužno zasniva na starom subjektu, sada istorijski osuđenom, koji još uvek postoji za sebe, ali ne i u sebi. On i dalje veruje u svoju autonomiju, kao nešto zagarantovano, ali ništavnost koju je subjektima pokazao koncentracioni logor već je i sama poprimila oblik subjektivnosti. U subjektivnoj refleksiji, čak i kada se kritički bavi sobom, ima nečeg sentimentalnog i anahronog: jadikovanja nad time kuda ide ovaj svet, koje ne treba odbaciti zbog njegovih dobrih namera već zato što ojađenom subjektu pretila opasnost da ogugla na stanje u kojem je zatečen i tako i sâm potvrdi zakone tog sveta. Ođanost sopstvenom stanju svesti i iskustvu uvek se nalazi u iskušenju da sklizne u neverstvo, time što izbegava uvid koji prevazilazi individualno i direktno se obraća njegovoj supstanci.

Tako je i Hegel, čiji je metod poslužio kao uzor za *Minima moralia*, govorio protiv pûkog bića za sebe subjektivnosti, na svim njegovim nivoima. Dijalektička teorija, koja odbacuje sve što je izolovano, ne može prihvatiti aforizme kao takve. U najtolerantnijim trenucima, oni bi mogli proći samo kao „konverzacija“, da upotrebim izraz iz *Predgovora za Fenomenologiju duha* (Phänomenologie des Geistes, 1807). Ali, taj trenutak je prošao. Ipak, ova knjiga ne zaboravlja ni pretenzije sistema na totalitet, koji ničemu ne dopušta da ostane izvan njega, niti da se usprotivi toj pretenziji. U svom odnosu prema subjektu, Hegel nije uvažavao zahtev koji je inače vatreno zagovarao: biti unutar stvari, a ne uvek negde „s one strane“, „prodreti do imanentnog sadržaja stvari“. Ako subjekt danas nestaje, aforizmi na sebe preuzimaju zadatak da „nepostojano razmatraju kao suštinsko“. Suprotno Hegelovoj praksi, a opet u skladu s njegovom mišlju, oni insistiraju na negativitetu: „Život duha dostiže svoju istinu samo kada otkrije sebe u apsolutnom rasulu. Duh nema snagu pozitivnog, koje se okreće od negativnog, kao kada kažemo nešto o nečemu ništavnom ili pogrešnom, a onda pređemo na nešto drugo; svoju pravu snagu on stiće tek kada se direktno suoči s negativnim, kada boravi u njemu.“

će i protiv celine. Nepravda je medij istinske pravde. Bezuslovna dobronamernost izokreće se u podršku svemu lošem, utoliko što umanjuje njegovu razliku u odnosu na neki trag dobra i onda ga niveliše u onu opštost koja beznadežno izvire iz buržoasko-mefistofelovske mudrosti, po kojoj sve što postoji zaslužuje i da nestane.⁵⁷ Spasavanje lepote čak i u nečemu najtupavijem i najpravnodušnijem deluje mnogo plemenitije od tvrdoglavog insistiranja na kritici i preciziranju, prosto zato što se bolje uklapa u postojeći životni poredak.

Tome se obično suprotstavlja ukazivanjem na svetost onoga što je živo, koja se održava upravo u onome što je najružnije i najizopačenije. Ali, taj odraz nije nešto neposredno, već prelomljeno: nešto navodno lepo, samo zato što je živo, upravo zato je već ružno. To apstraktno viđenje života, kojem se tako traži utočište, ne može se nikako razdvojiti od svega represivnog, nemilosrdnog, istinski ubitačnog i destruktivnog. Kult života kao takvog, uvek se svodi na klanjanje tim silama. U čemu god da se vidi izraz života, od bujne plodnosti do neobuzdane živosti dece, sve do veštine onih koji nešto rade kako valja i temperamentne supruge, koja se obožava zato što svoje apetite izražava tako nesputano – u svemu tome, uzetom u apsolutnom smislu, u tom slepom samopotvrđivanju, ima nečeg od otimanja svetlosti svega drugog, onoga što je moguće. Preobilno zdravlje, kao takvo, uvek je i bolest. Lek za tu bolju jeste bolest svesna sebe, ograničavanje života. Lepota je jedna takva lekovita bolest. Ona zaustavlja život, a s njim i njegovo propadanje. Na koji god način neko negirao bolest u ime života, taj opredmećeni život se, tim slepim razdvajanjem od onog drugog, izokreće u nešto destruktivno i zlonamerno, drsko i razmetljivo. Svako ko mrzi ono što je destruktivno, mora mrzeti i život: samo ono što je mrtvo može biti parabola za ono što je još uvek istinski živo i nepomućeno. Anatol Frans je, na svoj prosveteni način, bio donekle svestan te kontradikcije. „Ne“, reče inače umereni g. Beržer, „skloniji sam tome da u organskom životu vidim bolest svojstvenu ovoj našoj neprijatnoj planeti. Bilo bi nepodnošljivo verovati kako u celom, beskrajnom univerzumu nema

⁵⁷ Goethe, *Faust*, prvi deo, Mefistova izreka, „Alles was entsteht, ist wert, dass es zugrunde geht“.

izvlačilo značenje, izražavali su odnos prema sâmom objektivnom sve- tu, koji se prema subjektu – u svim njegovim fragmentima, da tako kažemo – postavljao antagonistički, ali opet neposredno i smisleno. U fazi kada subjekt abdicira pred otuđenom hegemonijom stvari, njegova spremnost da u svemu vidi nešto pozitivno ili lepo, ukazuje na rezignaciju kako njegovog kritičkog kapaciteta, tako i interpretativne imaginacije, koja se od njega ne može razdvojiti. Onome kome je sve lepo, sada preti opasnost da otkrije kako ništa nije lepo. Subjekt može dosegnuti univerzalnost lepog samo kroz opsjednutost posebnim. Nijedan pogled ne može dopreti do lepog bez ravnodušnosti ili čak prezira prema svemu što se nalazi izvan posmatranog predmeta. I samo zahvaljujući toj zadivljenosti, tom nepravdenom zatvaranju pogleda prema svemu ostalom, čini se pravda prema onome što postoji. Kada se ono prihvati u svojoj jednostranosti, kao to što jeste, ta jednostranost se shvata kao njegova suština i nastupa izmirenje. Pogled koji se gubi u nečemu lepom, jeste onaj sabatski. On uspeva da sačuva u predmetu nešto od spokojnih dana njegovog postanka. Ali, ako se ta jednostranost ukine spolja nametnutom svešću o univerzalnom, ako se ono *posebno* naruši, zameni i premeri, onda pošten pogled na celinu pretvara univerzalnu nepravdu, koja počiva upravo u razmenljivosti i zamenljivosti, u vlastitu. Takva pravda postaje izvršilac mitske kazne nad postankom. Nema sumnje da nijedna misao nije pošteđena takve umešanosti; niko ne može da stalno zatvara oči. Ali, sve zavisi od načina na koji se taj prelaz odvija. Propast preti kada se misao vidi kao neki nasilnik, kao prečica koja univerzalno pronalazi samo u onome što je nepristupačno i čiji teoretski sadržaj počiva jedino u toj nepristupačnosti, umesto da se izvire iz podudarnosti različitih stvari. Moglo bi se reći kako sâma istina zavisi od tempa, strpljenja i istrajnosti u držanju do posebnog: ono što ide dalje od toga, a da se pri tom potpuno ne izgubi, ono što nastavlja da sudi, a da se nije osetilo krivim zbog nepravde intuicije, na kraju se gubi u ispraznosti. Liberalizam, koji svim ljudima, bez razlike, garantuje prava, završava u ništavnosti, kao što volja većine koja nanosi štetu nekoj manjini pravi sprdnju od demokratije, na čijim principima deluje. Neselektivna blagonaklonost prema svima preti hladnoćom i ravnodušnošću prema svakome pojedinačno, što se onda kao stav okre-

Prezir s kojim Hegel, suprotno svom uvidu, stalno gleda na individualno, paradoksalno, u dobroj meri izvire iz njegove nužne upletenosti u liberalnu misao. Ideja o totalitetu koji postiže harmoniju kroz sve svoje antagonizme, primorava ga da individuaciji, ma koliko bio sklon da joj u tom procesu pripíše pokretačku ulogu, dodeli podređen status u izgradnji celine. Znanje, koje je u praistoriji objektivna tendencija nametala ljudima odozgo, upravo zahvaljujući poništavanju individualnih kvaliteta, bez izmirenja opšteg i posebnog, konstruisanog samo u mislima, koje se nikada u istoriji nije ostvarilo, kod Hegela je izobličeno: s ledenom nadmenošću on se još jednom zalaže za ukidanje posebnog. Nigde u svom delu on ne dovodi u pitanje primarnost celine. Što prelaz između misleće individue i uzvišenog totalitet postaje sumnjiviji, kako u istoriji, tako i u Hegelovoj logici, tako se filozofija, kao opravdanje postojećeg, s još više entuzijazma pridružuje pobedničkoj povorci objektivnih tendencija. Kulminacija društvenog principa individuacije kroz trijumf fatalnosti pruža filozofiji dovoljno prilika za tako nešto. Time što je prihvatio kao datost i buržoasko društvo i njegovu temeljnu kategoriju, individualno, Hegel nije istinski razrešio njihov dijalektički odnos. On svakako primećuje, kao i klasični ekonomisti, da totalitet nastaje i reprodukuje se upravo kroz međupovezanost sukobljenih interesa njegovih članova. Ali, on naivno posmatra individualno, kao takvo, samo kao nesvodivu datost, što je u svojoj teoriji saznanja osporio. Ipak, u individualističkom društvu, opšte se ne ostvaruje samo kroz međuigru posebnosti, već je društvo suštinski supstanca individualnog.

Zato društvena analiza može naučiti neuporedivo više od individualnog iskustva nego što je Hegel verovao, dok, obrnuto, velike istorijske kategorije, posle svih zločina koji su u međuvremenu počinjeni uz njihovu pomoć, nisu više pošteđene sumnji zbog prevare. U sto pedeset godina posle formiranja Hegelove teorije, neke sile protesta vratile su se u individualno. U poređenju s patrijarhalnom uskogрудоšću karakterističnom za tretman kod Hegela, individualno je postalo bogatije, osobenije i energičnije, koliko god da je, s druge strane, bilo oslabljeno i ispražnjeno društvenom socijalizacijom. U periodu svog raspadanja, individualno iskustvo o samome sebi i onome što mu se dešava ponovo doprinosi

spoznaji, koju je ranije prikivalo, sve dok je nastojalo da se, besprekorno i pozitivno, nametne kao vladajuća kategorija. Naspram totalitarne jednodušnosti, makar deo oslobađujućih snaga društva može se privremeno povući u sferu individualnog. Ako kritička teorija tu pronade svoje utočište, to neće biti samo iz nečiste savesti.

Sve to ne znači osporavanje onoga što je u tom pokušaju problematično. Najveći deo ove knjige napisan je za vreme rata, u uslovima koji podstiču kontemplaciju. Nasilje koje me je nateralo u izgnanstvo onemogućilo mi je punu svest o njemu. Još uvek ne mogu da priznam sebi saučesništvo onih koji naspram neizrecivih kolektivnih zbivanja uopšte pričaju o individualnom.

U svakom od tri dela polazna tačka je najuža privatna sfera, ona intelektualca u izgnanstvu. Odatle slede razmatranja šireg društvenog i antropološkog opsega; ona se bave psihologijom, estetikom i naukom, u odnosu na subjekt. Zaključni aforizmi iz svakog dela tematski vode ka filozofiji, iako nikada ne pokušavaju da budu potpuni ili konačni: svi oni samo pokušavaju da naznače tačke napada ili da dopune modele za buduća razmatranja.

Neposredan povod za pisanje ove knjige bio je pedeseti rođendan Maksa Horkhajmera (Max Horkheimer), 14. februara 1945. Knjigu sam pisao u periodu kada smo, usled spoljašnjih okolnosti, morali da prekinemo zajednički rad. Ona je neposredno svedočanstvo o *dialogue intérieur* (unutrašnji dijalog): u njoj nema nijednog motiva koji ne bi pripadao Horkhajmeru, isto koliko i osobi koja je našla vremena da ih formuliše.

Poseban pristup *Minima moralia*, pokušaj da se neki aspekti naše zajedničke filozofije izlože iz ugla subjektivnog iskustva, znači da njeni delovi neminovno nisu na visini zahteva filozofije kojoj uprkos tome pripadaju. Izraz toga je i nepovezani i neobavezujući karakter same forme, odricanje od izričite teoretske doslednosti. U isti mah, taj asketizam trebalo bi da donekle ublaži nepravdu kada sami radite na nečemu što biste mogli dovršiti samo zajednički, od čega nećemo odustati.

T. V. Adorno

ređenje. Ali, zato teže tome da se uzajamno ponište. Nisu bez razloga drevni odredili panteon za uporedive bogove ili ideje, dok su umetnička dela primorali da stupe u *agon* (*gr.*, borbu), pri čemu je svako bilo smrtni neprijatelj onog drugog. Ideja o „panteonu klasicizma“, kojoj je Kjerkegor još bio sklon, jeste fikcija o neutralizovanom stvaralaštvu. Naime, ako se ideja o lepom prikazuje kao nešto što je prosto raspodeljeno između mnogih umetničkih dela, svako od njih pojedinačno ipak se poziva na svoje neotuđivo pravo na celovitost, da lepo zadrži samo za sebe, na osnovu svoje jedinstvenosti, i nikada ne može pristati na njegovo razbijanje, a da pri tom ne poništi samo sebe. Lepo, kao nešto jedinstveno, istinito i verodostojno, oslobođeno od takve individuacije, ne ogleda se u sintezi svih umetničkih dela, u jedinstvu različitih umetnosti i umetnosti uopšte, već samo u nečemu telesnom i stvarnom: u propasti same umetnosti. Svako umetničko delo stremljenju propasti time što traži smrt svih ostalih. Reći kako svaka umetnost računa na sopstveni kraj, samo je drugi način da se kaže to isto. Upravo taj nagon ka samouništenju, svojstven umetničkim delima, njihovo najdublje stremljenje ka verodostojnom prikazu lepote, jeste ono što uvek iznova pokreće beskrajne i očigledno jalove estetske rasprave. Dok uporno i tvrdoglavo nastoje da utvrde šta je estetski ispravno i time padaju u čeljusti neumoljive dijalektike, te rasprave se ipak sapliću o istinu; naime, time što utvrđuju granice svakog umetničkog dela, čiju energiju upijaju u sebe i uzdižu na nivo koncepta, one doprinose uništenju umetnosti, koje u isti mah njeno spasenje. Estetska tolerancija, koja umetnička dela prihvata u njihovoj neposrednoj ograničenosti, pri čemu ovo poslednje i ne pokušava da razbije, može voditi samo ka lažnoj propasti, ka koegzistenciji, koja negira težnju ka jednoj istini.

48. Za Anatola Fransa

Čak i u vrlinama kao što je otvorenost, sposobnost da se uživa u lepoti koja se prepoznaje u svemu, čak i u nečemu najtrivijalnijem ili najneupadljivijem, počinje da se ukazuje nešto problematično. Nekada, u doba raskošnog subjektivnog obilja, estetska ravnodušnost u izboru objekta, kao i energija s kojom se iz svega jednom doživljenog

samom. Niče, koji je i sam bio zagledan u suviše široke horizonte, ipak je bio svestan toga. „Neko ko pokušava da posreduje između dvojice odlučnih mislilaca“, pisao je u *Radosnoj nauci*, „samog sebe obeležava kao mediokriteta; taj nema oko za jedinstveno. Videti stvari kao identične ili činiti da one izgledaju tako, znak je slabovidosti.“⁵⁵ Etičnost mišljenja ne leži ni u tvrdoglavom, niti u nadmoćnom držanju: ni u slepom, niti u ispraznom istrajavanju; ni u atomiziranosti, niti u logičkoj doslednosti. Dvosekli metod, zbog kojeg je hegelovska fenomenologija među razumnim ljudima stekla reputaciju nečeg neizmerno teškog, koji nalaže da se nekoj pojavi da govori kao takva – „čisto posmatranje“, ali opet tako da se u svakom trenutku zadrži refleksija, odnos prema svesti kao subjektu – izražava tu etičnost na najdirektniji način, ali i u svu dubinu njenih kontradikcija. Ali, koliko je samo teže danas usvojiti tu etičnost, kada se više nije moguće uveriti u identitet subjekta i objekta, što je ona krajnja pretpostavka na kojoj je Hegel još uvek mogao da prikriva antagonističke zahteve posmatranja i tumačenja. Od onih koji danas nešto misle, zahteva se ništa manje nego da u svakom trenutku budu u stvari i izvan nje – ponašanje barona Minhauzena, koji se izvukao iz močvare tako što je samog sebe povukao za kosu, postalo je obrazac za spoznaju koja ne želi da bude samo potvrda ili spekulacija. A plaćeni filozofi nam i dalje prilaze i prigovaraju što nemamo čvrsto stanovište.

47. *De gustibus est disputandum*⁵⁶

Čak i oni koji veruju u neuporedivost umetničkih dela stalno zatiču sebe uključenim u rasprave o njima i to upravo onim najvišeg i zato neuporedivog ranga, koja se onda upoređuju i vrednuju jedna u odnosu na druga. Prigovor da takva razmatranja, koja se odvijaju na čudnovato kompulzivan način, izvire iz piljarskog instinkta, koji sve premerava na lakat, obično samo ukazuju na želju pristojnih građana, za koje umetnost nikada nije dovoljno iracionalna, da svoje ozbiljne misli i težnju ka istini drže podalje od takvih dela. Ipak, to prisilno vrednovanje izvire iz sâmihih umetničkih dela. Istina je, ona zaista odbijaju međusobno po-

⁵⁵ Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft* (Radosna nauka), 1882/ 1887, f. 228.

⁵⁶ Lat., „O ukusima vredi raspravljati“.

Prvi deo

1944.

Život ne živi.

— Ferdinand Kirnberger (Kürnberger, 1821–1879), *Der Amerika-Müde, amerikanisches Kulturbild* (1855, Kapitel 14)

1. *Za Marsela Prusta*

Sinu dobrostojećih roditelja koji se, iz talenta ili slabosti, posveti takozvanom intelektualnom pozivu, kao umetnik ili učenjak, biće naročito teško među onima koji nose odbojno zvanje kolega. Nije stvar samo u tome da će mu zavideti na nezavisnosti, da neće verovati u ozbiljnost njegovih namera ili ga sumnjičiti kao potajnog izaslanika vladajućih sila. Takvo podozrenje, iako odaje duboko ukorenjenu ozlojeđenost, obično se pokazuje osnovanim. Bavljenje duhovnim stvarima danas je i sâmo postalo „praktično“, posao sa striktnom podelom rada, odeljenjima i ograničenim pristupom. Ali, pravi razlozi za taj otpor leže u nečemu drugom. Materijalno nezavisan čovek, koji iz gađenja odbija poniženja zarađivanja za život, nije sklon da prepozna to stanje stvari. Zbog toga biva kažnjen. On ne može da bude „profesionalac“ i u konkurentskoj hijerarhiji zauzima mesto diletanta, ma koliko dobro poznao materiju; opet, ako želi da napravi karijeru, mora se još odlučnije pokazati ograničenijim i od najokorelijeg specijaliste. Sklonost ka izbegavanju podele rada, što mu njegova ekonomska situacija u izvesnoj meri dopušta, smatra se posebno nečasnom: ona ukazuje na nesklonost da se prihvate zahtevi koje nameće društvo, a svemoćna konkurencija ne može da dopusti takvu svojeglavost. Departmanizacija duha je način za ukidanje duha, tamo gde on ne nastupa *ex officio*, po službenoj dužnosti. Ona u tome i uspeva, zato što svako ko odbija podelu rada – makar samo tako što uživa u svom poslu – čini sebe ranjivim po njenim merilima, na način koji se ne može razdvojiti od elementa njegove lične superiornosti. Tako poredak ostaje

očuvan: neki moraju da pristanu na igru, jer inače ne bi mogli da prežive, dok oni koji mogu da prežive i drugačije, bivaju isključeni, zato što ne žele da igraju igru. To je kao da se klasa iz koje su nezavisni intelektualci dezertirali na kraju ipak sveti, tako što nameće svoje zahteve upravo tamo gde dezerter pokušava da pronađe utočište.

2. *Travnata humka*¹

Naš odnos s roditeljima prolazi kroz tužnu, skrivenu promenu. S nestankom njihove ekonomske moći, nestalo je i njihovo zastrašivanje. Nekada smo se bunili protiv njihovog insistiranja na načelu realnosti, protiv te trezvenosti uvek spremne da se s gnevom obruši na one koji ne pristaju na odricanje. Ali, danas se suočavamo s generacijom koja je navodno mlada, ali koja je u svim svojim ispoljavanjima nepodnošljivo mnogo odraslija, nego što su njeni roditelji ikada bili; s generacijom koja se odrekla, a da do sukoba nije ni došlo, odakle i potiče njen neumoljivi i nepokolebljivi autoritet. Možda su ljudi oduvek osećali kako im roditelji postaju bezopasni i nemoćni, sa slabljenjem fizičke snage, dok je njihova generacija već bila ugrožena dolaskom mladih: u antagonističkom društvu, odnos između generacija takođe je konkurentski, iza čega stoji samo gola sila. Ali, to stanje danas regresira u stanje koji i ne zna za Edipov kompleks, već samo za ocebustvo. Jedan od nacističkih simboličkih zločina je i ubijanje veoma starih ljudi. Takva klima podstiče zakasnelo, lucidno razumevanje s našim roditeljima, kao između osuđenika, narušeno samo strahom da sada ni mi, tako bespomoćni, nećemo biti u stanju da se postaramo za njih, kao što su se oni starali o nama, dok su još posedovali nešto. Nasilje kojem su izloženi čini da zaboravimo nasilje koje su oni sâmi činili. Čak i njihove racionalizacije, te nekada mrske laži kojima su nastojali da svoj posebni interes opravdaju kao opšti, sadrže u sebi nagoveštaj istine, potrebe da se razreši sukob, čije su postojanje njihova deca, imuna na svaku neizvesnost, veselo osporavala. Čak su i zastarele,

¹ Aluzija na stihove popularne pesme *Am Elterngrab* (1901): „Der liebste Platz den ich auf Erden hab’/ das ist die Rosenban am Elterngrab (Najdraže mesto na zemlji/ za mene je travnata humka pored groba mojih roditelja)“. Autor: Emil Winter-Tymian (1860–1926).

tom smislu, zadatak dijalektičara je da toj istini lude pomogne da stekne vlastiti razum, bez kojeg bi sigurno potonula u ambis bolesti, koji nemilosrdno diktira zdrav razum drugih.

46. *O moralnosti mišljenja*

Naivno i nenaivno su dva toliko isprepletana pojma, da ništa dobro ne može proisteći iz njihovog suprotstavljanja. Odbrana naivnog, kojom se bave iracionalisti i mrzitelji intelektualnog svih vrsta, prostačka je. Refleksija koja staje na stranu naivnosti, okreće se protiv same sebe: pronicljivost i prikrivanje i dalje su jedno te isto. Time što podržava neposrednost uz pomoć posredovanja, umesto da je shvati kao nešto što je i samo posredovano, mišljenje se izokreće u apologiju sopstvene suprotnosti, u direktnu laž. To služi svakom zlu, od tvrdoglavosti onog privatnog „to je prosto tako“, do opravdavanja društvene nepravde kao Prirode. Ako bi neko ipak pozeleo da afirmiše suprotni princip – kao što sam ja jednom pokušao – i filozofiju proglasio za obavezujuću vernost nenaivnosti, ni to ne bi značilo mnogo. Nije stvar samo u tome što je nenaivnost, u smislu iskustva, prekaljenosti i dosetljivosti, suviše spremna da se, zbog svoje sklonosti ka praktičnom životnom poretku i svog uopštenog mentalnog nepoverenja prema teoriji, vrati u naivnost, zaslepljena nekim praktičnim ciljem. Čak i kada se nenaivnost shvati kao teoretski odgovoran osećaj koji proširuje promišljanje celine, koji se ne ograničava na neki izolovani fenomen, nad njome se opet nadvija senka. Upravo to stalno napredovanje i nesposobnost za oklevanje, to prećutno davanje prvenstva opštem nad posebnom, jeste ono od čega je sazdana zabluda idealizma i njegovih hipostaziranih koncepata, ali i njegova neljudskost, koja samo što je sagledala posebno odmah od njega pravi tek usputnu stanicu i na kraju završava na strani patnje i smrti, u ime izmirenja do kojeg dolazi samo u refleksiji – najзад, to je buržoaska hladnoća, uvek suviše voljna da podrži neminovno. Spoznaja se može proširivati samo ako se čvrsto drži posebnog, čiju izolovanost razbija sâmom tom istrajnošću. To, naravno, podrazumeva odnos prema opštem, ali ne i utapanje u njega već nešto skoro sasvim suprotno. Dijalektičko posredovanje nije potraga za utočištem u nečemu još apstraktnijem, već proces rastvaranja konkretnog u njemu

to što je u XIX veku otrcani dogmatizam, koji je prosvetiteljstvo opteretilo nečistom savešću, bio najprivlačniji za zdrav razum, tako da se čak i jedan arhipozitivista poput Mila (John Stuart Mill) osetio pozvanim da mu se suprotstavi. „Sense of proportions“ podrazumeva potpuno prihvatanje obaveze razmišljanja u čvrsto utvrđenim okvirima životnih mera i odnosa. Dovoljno je samo jednom čuti nekog zadržanog predstavnika vladajuće klike, kada kaže, „To nema nikakav značaj“, dovoljno je uočiti u kojim situacijama buržoazija govori o preterivanju, hysteriji i ludosti, da bi se shvatilo kako se to pozivanje na razum javlja uvek kada treba brzo pronaći neko opravdanje za bezumlje. Hegel je naglašavao zdravi duh suprotstavljanja, s tvrdoglavošću seljaka koji je tokom vekova naučio kako da izađe na kraj s tlačenjem i nametima moćnih feudalnih gospodara. Posebna briga dijalektike trebalo bi da bude izrugivanje trezvenim stavovima potonjih vladodržaca o navodnoj nepromenljivosti puta kojim ide svet, da dešifruje, u njegovim „proportions“, pravi i svedeni odraz prekomerno uvećanih disproporcija. Dijalektički razum, naspram onog vladajućeg, mora biti nerazuman: tek kada prevaziđe i ukine ovaj drugi, i on postaje razuman. Zar nije bilo zadržto i talmudsko to insistiranje, usred tržišne ekonomije, na razlici između ukupnog radnog vremena radnika i onog potrebnog za njegovu reprodukciju? Zar Niče nije stavljao kočije ispred konja svaki put kada bi kretao u juriš? Zar Karl Kraus, Kafka, čak i Prust, nisu, svako na svoj način, falsifikovali sliku sveta, prikazivali ga s predrasudama, da bi odbacili svu njegovu laž i predrasude? Dijalektika se ne sme zaustaviti pred konceptima zdravog i bolesnog, odnosno, pred njihovim prvim rođacima, racionalnim i iracionalnim. Pošto je jednom prepoznala vladajući opšti poredak i njegove proporcije kao nešto bolesno – i, u najdoslovnijem smislu, obeleženo paranojom i „patickom projekcijom“⁵⁴ – ona može videti zdrave ćelije samo u onome što društvo osuđuje kao bolesno, ekscentrično, paranoično, rečju „ludo“; i danas, kao i u srednjem veku, važi da istinu gospodarima mogu reći samo lude. U

⁵⁴ Paticka projekcija: projekcija sopstvenih potisnutih ili tabuisanih nagona na druge, obično na neke nezaštićene pojedince i grupe, koji se onda mrze i proganjaju, zato što, navodno, ne pate od takvog potiskivanja. Adorno i Horkhajmer su o tome opširnije pisali u svojoj knjizi *Dijalektika prosvetiteljstva* (*Dialektik der Aufklärung*, 1944), na primeru antisemitizma (poglavlje „Elementi antisemitizma“).

nedosledne i nesigurne ideje starije generacije mnogo otvorenije za dijalog od prepredene stupidnosti podmlatka. Čak i neurotične nastranosti i izopačenosti naših starih ukazuju na prisustvo karaktera, na neko ljudsko dostignuće, u poređenju s tom patickom² jedrošću, sa infantilnošću proglašenom za normu. Sa užasom shvatamo da je ranije suprotstavljanje roditeljima, zato što su predstavljali svet, loš svet, često značilo prećutno zagovaranje nečeg još goreg. Nepolitički pokušaji raskida s buržoaskom porodicom obično su vodili ka još dubljem uplitanju u nju; zato je ponekad izgledalo da je ta nesrećna embrionska ćelija društva, porodica, bila u isti mah embrionska ćelija beskompromisne potrage za nečim drugim. Ono što se raspada zajedno s porodicom, dok sistem nastavlja da traje, nije samo najdelotvorniji činilac buržoazije, već i otpora, činilac koji pojedinca u isti mah potiskuje, ali i osnažuje i zapravo proizvodi kao takvog. Kraj porodice paralizuje snage opozicije. Kolektivistički poredak koji se pomalja je parodija onog besklasnog: zajedno s građaninom, on ubija i utopiju koja se nekada hranila majčinskom ljubavlju.

3. Riba u vodi

Pošto je sveobuhvatni distributivni aparat visokokoncentrisane industrije zamenio sferu cirkulacije, ova druga je započela čudnovatu postegzistenciju. Kako profesija posrednika gubi svoju ekonomsku osnovu, privatni životi bezbrojnih ljudi postaju životi agenata i preprodavaca; cela privatna sfera je doslovno zagušena misterioznom aktivnošću, koja pokazuje sve crte komercijalnog života, a da se neki pravi posao tu zapravo i ne obavlja. Svi ti nervozni ljudi, od nezaposlenih, do javnih ličnosti, na koje se uvek može sručiti gnev onih čije investicije zastupaju, veruju kako samo sa saosećanjem, predanošću i servilnošću, uz malu pomoć trika i lukavstva, kao vešti trgovci, mogu dospeti u društvo menadžera koje zamišljaju sveprisutnim, tako da uskoro nema nijednog odnosa koji ne bi bio „veza“, nijednog impulsa koji se prethodno ne bi cenzurisao, zbog mogućeg odstupanja od prihvatljivog. Koncept veze, kategorija posredovanja i cirkulacije, nikada nije cvetao najbolje u sferi prave cirkulacije, na

² „Paticko“, ovde: čisto afektivno, nepromišljeno, „pretpojmovno“, „nerflektovano (iskustvo)“, itd. Za „paticku projekciju“, videti napomenu iz aforizma 45.

tržištu, već tek u zatvorenim i monopolskim hijerarhijama. Pošto sada celo društvo postaje hijerarhijsko, te mutne veze šire se svuda gde je prethodno vladao privid slobode. Iracionalnost sistema nije ništa manje izražena u parazitskoj psihologiji individue nego u njenoj ekonomskoj sudbini. Ranije, dok je još postojala ozloglašena buržoaska podela na profesionalni i privatni život – podela za kojom danas skoro treba žaliti – na svakog ko je u privatnoj sferi težio nekoj praktičnoj koristi gledalo bi se s podozrenjem, kao na najbezočnijeg uljeza. Danas se smatra oholim, čudnim i neprikladnim upustiti se u privatnu aktivnost bez nekog jasnog cilja. Svako ko ne „juri“ za nečim je skoro sumnjiv: u toj jurnjavi niko više ne može računati na pomoć, osim ako se prethodno ne legitimise tako što će istaći svoje interese. Od te posledice ukidanja profesija, bezbroj njih pravi svoju profesiju. To su sve fini ljudi, omiljeni, prijatelji sa svima, ispravni, koji svaku podlost pravdaju kao „ljudsku“ i odlučno odbacuju svaki nestandardizovan impuls kao „sentimentalan“. Nezamenljivi zbog svog poznavanja svih kanala i kuloara vlasti, oni prognoziraju njene najtajnije odluke i žive od njihovog veštog propagiranja. Sreću se u svim političkim taborima, čak i tamo gde se odbacivanje sistema podrazumeva, odakle potiče njihov ljigavi i podmukli konformizam. Često stiču naklonost zahvaljujući izvesnoj dobrodušnosti, zbog brižnog mešanja u živote drugih ljudi: nesebičnost kao poslovna spekulacija. Pametni su, dovitljivi, osetljivi i prilagodljivi: obnovili su sve crte starog trgovačkog mentaliteta, dan pre jučerašnjih otkrića psihologije. Sposobni su za sve, čak i za ljubav, iako bez uverenja. Varaju, ali ne iz instinkta, već iz principa: sami sebe vrednuju kao profit, koji ne žele da podele s drugima. Za duh ih vezuju naklonost i mržnja: oni su izazov za misleće ljude, ali i njihovi najveći neprijatelji. Naime, oni su ti koji lukavo preuzimaju i uništavaju poslednja uporišta otpora, one trenutke koje su ostali pošteđeni zahteva mašinerije. Njihov zadocneli individualizam truje ono malo što je preostalo od individue.

4. *Krajnja jasnoća*

U čitulji za nekog poslovnog čoveka je pisalo: „Širina njegove savesti nadmetala se s dobrotom njegovog srca.“ Omaška koja se potkrala

„primarno“. Jedan od zadataka dijalektičke logike jeste uklanjanje i poslednjeg traga deduktivnog sistema, zajedno s poslednjim advokatskim gestovima misli.

45. „*Kako samo bolesno izgleda sve što raste*“⁵²

Dijalektička misao se suprotstavlja postvarenju i tako što odbija da prizna individualno kao nešto izolovano i odvojeno: ona označava izolaciju upravo kao proizvod opšteg. Tako ona služi kao protivsredstvo kako za maničnu fiksiranost, tako i za povodljivo i isprazno tumaranje paranoideg uma, koji svoje apsolutne spoznaje stiče po cenu iskustva o datoj stvari. Ipak, to nije razlog za ono što je dijalektika postala u engleskoj hegelijanskoj školi, a zatim, u potpunosti, u Djuievom (John Dewey) prenapregnutom pragmatizmu: „sense of proportions“ (osećaj za proporcije), način da se stvari postave u pravu perspektivu, običan, ali zdravi razum. Ako je izgledalo da se i Hegel, u svom razgovoru s Geteom, približio takvom stanovištu, kada je svoju filozofiju branio naspram Geteovog platonizma, kao nešto što je „u osnovi samo duh suprotstavljanja, pravilno i metodično razvijan, svojstven svakom ljudskom biću, dar koji pokazuje svoju vrednost kroz razlikovanje istinitog od lažnog“⁵³ onda skriveno značenje njegove formulacije, u pohvali onome što je „svojstveno svakom ljudskom biću“, lukavo osuđuje „common sense“ (zdrav razum), budući da je kao čovekova najdublja karakteristika navedeno odbijanje da bude vođen „common sense“, u stvari, to što mu se suprotstavlja. „Common sense“, ispravno sagledavanje situacija, to iskusno svetovno oko, obrazovano tržištem, deli s dijalektikom oslobođenost od dogmatizma, ograničenosti i predrasuda. Njegova trezvenost nesumnjivo predstavlja trenutak kritičkog mišljenja. Ali, nedostatak slepe zadržtosti ipak od njega pravi zakletog neprijatelja takvog mišljenja. Naime, opštost mišljenja, direktno prihvaćenog kao mišljenje društva kakvo jeste, nužno podrazumeva opštu saglasnost, kao svoj konkretni sadržaj. Nije slučajno

⁵² Stihovi iz pesme Georga Trakla, *Heiterer Frühling*. „Wie scheint doch alles Werdende so krank“.

⁵³ Johann-Peter Eckermann, *Gespräche mit Goethe*, iz Goethe, *Werke* Vol. 24, Zurich 1948, str. 669–670 (Eckermann, *Conversations with Goethe*, London 1946, str. 244).

reći i u dokazivanju – bude u pravu. Sama želja da se bude u pravu, sve do najtananijih formi logičke refleksije, izraz je upravo onog duha samoodržanja koji bi filozofija trebala da razbije. Poznajem osobu koja je pozivala sve slavne ličnosti iz oblasti epistemologije, nauke i humanistike, jednu po jednu, da s njom rasprave njen vlastiti sistem, od početka do kraja, i koja je, pošto se više niko nije usuđivao da iznese dalje prigovore protiv njenog formalizma, poverovala kako je njena pozicija apsolutno neoboriva. Nešto od te naivnosti dolazi do izražaja svaki put kada filozofija, makar samo iz daleka, počne da podseća na gestove ubeđivanja. Ono na čemu taj stav počiva je pretpostavka o *universitas literarum* (opštoj pismenosti), o prethodnoj saglasnosti duhova sposobnih za uzajamnu komunikaciju, prema tome, na pretpostavci o potpunom konformizmu. Kada se filozofi, za koje je opšte poznato da im ćutanje nije jača strana, uključe u razgovor, onda bi trebalo da govore kao oni za koje je dokazano da nisu u pravu, ali na način koji će sagovornika uveriti u neistinu. Cilj ne bi trebalo da bude sticanje apsolutno tačnih i neprobojnih spoznaja – one se neminovno svode na tautologije – već uvida koji pitanje svoje opravdanosti okreću ka sebi. Ipak, to nije argument u prilog iracionalizma, postavljanja proizvoljnih teza na osnovu intuitivne vere u otkrivenje, već ukidanja razlike između teze i argumenta. U tom smislu, misliti dijalektički, znači da bi argument trebalo da stekne drastičnost teze, a da bi teza trebalo da u sebi nosi svu punoću svoje zasnovanosti. Sve premošćujuće pojmove, sve veze i pomoćne logičke operacije koje nisu deo same stvari, sve sporedne tokove koji nisu natopljeni iskustvom objekta, treba odbaciti. U filozofskom tekstu, sve propozicije trebalo bi da se nalaze podjednako blizu centra. Iako Hegel to nikada nije rekao tako izričito, ceo njegov postupak svedoči o toj nameri. Pošto ne priznaje nikakav prvi princip, on ne može, strogo govoreći, znati ništa o nečemu sekundarnom ili izvedenom; taj postupak izmešta koncept posredovanja iz formalnih veza u samu stvar, u pokušaju da prevaziđe razliku između ove druge i spoljašnje misli kojom je posredovana. Granice uspeha takve namere u Hegelovoj filozofiji u isti mah su i granice njene istinitosti; naime, to su ostaci *prima philosophia* (prve filozofije), pretpostavke o subjektu kao nečemu što je, uprkos svemu,

ožalošćenima, u uzvišenoj frazeologiji rezervisanoj za takve prilike, to nehотиčno priznanje da dobrodušni pokojnik nije patio od viška savesti, uputila je pogrebnu povorku najkraćom stazom u zemlju istine. Ako se čovek poodmakle dobi slavi zbog izuzetne smirenosti, za njegov život se može pretpostaviti da je bio sačinjen od niza nedela. Takav je odavno prestao da se uzbuđuje. Ta široka savest predstavljala se kao velikodušnost duha, koja prašta sve, jer sve tako dobro razume. Između vlastite krivice i krivice drugih počinje igra *quid pro quo* (trampe), koja se razrešava u korist onoga ko ugrabi najbolji deo. Posle tako dugog života, čovek gubi sposobnost da razluči ko je šta kome uradio. U apstraktnom poimanju opšte nepravde, svaka konkretna odgovornost iščezava. Nitkov se predstavlja kao žrtva nepravde: kada biste samo znali, moj mladiću, kakav je život. Ali, oni koji se još na sredini svog životnog puta ističu dobrotom, obično uspevaju da iz te smirenosti izvuku neki avans. Neko ko nije zao, ne živi smireno, već sa stidljivom okorelošću i netrpeljivošću. Bez željenog poseda, on će teško pokazati ljubav, osim kroz mržnju prema onome što nije uspeo da prisvoji, zbog čega na kraju počinje da liči na predmet svoje mržnje. Ali, buržuj je tolerantan. Njegova ljubav prema ljudima takvima kakvi jesu, izvire iz njegove mržnje prema pravim ljudskim bićima.

5. *Gospodine doktore, to je zaista lepo od vas*³

Ništa više nije bezazleno. Male radosti, znaci života pošteđeni odgovornosti misli, ne samo da mogu biti prkosno budalasti i bezdušno slepi, već direktno služe nečemu što im je potpuno suprotno. Čak i drvo u cvatu laže, ako se u trenutku svog cvetanja posmatra bez senke užasa; čak i najnedužnije, „Kako je to lepo!“, pretvara se u izgovor za postojanje najstrašnijih poniženja; i nema više ničeg lepog i utešnog, osim u očima koje gledaju užas pravo u lice, odolevaju mu i s nepomućenim osećajem za negativnost brane mogućnost postojanja nečeg boljeg. Sve što je blaženo opušteno, trpeljivo prema svemu što prihvata domina-

³ Aluzija na deo iz *Fausta* (J. W. Goethe, *Faust. Der Tragödie erster Teil*, 1808), kada se stari seljak zahvaljuje Faustu što se pridružio meštanima na proslavi Uskrsa: „Herr Doktor, das ist schön von Euch...“.

ciju postojećeg, mora biti sumnjivo. Ono dublje, mračnije značenje lagodnosti, nekada ograničeno na smisao za prijatno druženje, odavno se otvorilo za još dobronamernije impulse. Slučajni razgovor u vozu, kada se, da bismo izbegli raspravu, složimo s par rečenica, za koje odmah vidimo da na kraju opravdavaju ubistvo, već je izdaja; nijedna misao nije imuna na svoje prenošenje; izgovoriti je na pogrešnom mestu i u pogrešnom trenutku dovoljno je da podrije njenu istinu. Svaki odlazak u bioskop, uprkos svoj mojoj budnosti, čini me još glupljim i lošijim. Sama druželjubivost učestvuje u nepravdi time što se pretvara da u ovom hladnom svetu još uvek možemo razgovarati jedni s drugima, dok usputna, srdačna reč produžava ćutanje, utoliko što ustupak učinjen sagovorniku ovoga još jednom unižava u očima govornika. Taj opaki princip, koji je oduvek vrebao u učtivosti, u duhu egalitarizma se razvija do svoje pune bestijalnosti. Snishodljivost i samopotcenjivanje su jedno te isto. Prilagođavati se slabostima potlačenih znači prihvatiti ono što te slabosti čini preduslovom dominacije i razviti u sebi grubost, zadržatost i sposobnost za nasilje, neophodne za sprovođenje vlasti. Ako se, kao u poslednje vreme, odbaci snishodljivost i ostane samo prilagođavanje, to savršeno prikriivanje vlasti samo omogućava da klasni odnosi, ma koliko osporavani, trijumfuju još ubedljivije. Nepokolebljiva izolacija je jedini način na koji intelektualac još uvek može da pokaže određenu meru solidarnosti. Svo to združivanje, sve te ljudske interakcije i participacija, samo su maska za prećutno prihvatanje neljudskosti. Ono s čime se treba sjediniti je patnja ljudskih bića: i najmanji iskorak ka njihovim radostima jeste onaj koji vodi u neosetljivost na patnju.

6. Antiteza

Onima koji svesno ostaju po strani, pretil opasnost da poveruju kako su bolji od drugih i da svoju kritiku društva, iz ličnog interesa, zloupotrebe kao ideologiju. Dok nespretno pokušavaju da svoj život oblikuju po bleđoj slici onog pravog, oni nikada ne bi smeli zaboraviti krhkost te slike i koliko malo ona može da zameni pravi život. Ali, toj svesti suprotstavlja se gravitaciona sila buržuja koji živi u njima. Oni koji ostaju po strani upleteni su u istoj meri kao i aktivni učesnici: njihova

43. Samo bez zastrašivanja

Ono što bi istina objektivno moglo biti zaista je teško utvrditi, ali, u ophođenju s drugim ljudskim bićima, ne smemo dopustiti da nas to zastraši. U tu svrhu se koriste neki kriterijumi, koji na prvi pogled deluju zadovoljavajuće. Jedan od najpouzdanijih jeste prigovor da je neki iskaz „suviše subjektivan“. Ako se to izgovori sa ogorčenjem, u kojem odjekuje ljutito saglasje svih razumnih ljudi, onda se čovek, makar na tren, može osetiti zadovoljnim sobom. Shvatanje subjektivnog i objektivnog je potpuno izokrenuto. Objektivno označava nekontroverzni aspekt stvari, njihov bezrezervno prihvaćen otisak, fasadu napravljenu od klasifikovanih podataka, prema tome, nešto subjektivno; a subjektivnim se smatra sve što narušava tu fasadu, sve što zalazi u specifičan doživljaj stvari i s predmetom uspostavlja odnos nezavisno od uvreženih konvencija i mišljenja većine, koja ga nije ni pogledala, kamoli mislila o njemu – dakle, nešto objektivno. Koliko je isprazan formalni prigovor subjektivnoj relativnosti, može se videti upravo na njenom pravom terenu, naime, u oblasti estetskog rasuđivanja. Svako ko se ikada, polazeći od snage svog jasnog utiska o nekom umetničkom delu, posvetio toj disciplini, njenim formalnim zakonima, neumoljivim pravilima njene strukture, otkriće kako prigovori zbog čisto subjektivnog karaktera njegovog iskustva isparavaju kao pūki privid: i svaki njegov dalji korak, koji napravi na osnovu svog krajnje subjektivnog podstreka, ka samom srcu stvari, ima neuporedivo veću objektivnu snagu od onih sveobuhvatnih i detaljno dokazivanih konceptualizacija o „stilu“, koje svoje pretenzije na naučni status grade na štetu sâmog tog iskustva. To naročito važi u eri pozitivizma i kulturne industrije, čiju objektivnost izračunavaju subjekti koji njome upravljaju. Suočen s time, razum se u potpunosti i bez ijednog otvora, zatvara u idiosinkraziju, koju vlastodršci proizvoljno osuđuju zbog proizvoljnosti, zato što su im potrebni nemoćni subjekti, sve iz straha od objektivnosti, koja se može ukinuti samo u takvim subjektima.

44. Za postsokratovce

Ništa nije neprimerenije intelektualcu koji se posvetio nečemu što se nekada zvalo filozofijom, od želje da u raspravama – a možemo

samo po sebi teško pogađa spekulaciju. Ona se ili degradira na učeno ponavljanje nasleđenih filozofskih šema ili se, u svojoj udaljenosti od slepo oblikovanih činjenica, degeneriše u neobavezujuće naklapanje ličnog pogleda na svet. Ali, nezadovoljna time, nauka integriše spekulaciju u svoje delovanje. Među javnim funkcijama psihoanalize, ta sigurno nije poslednja. Njen medij je slobodna asocijacija. Put ka pacijentovom nesvesnom se gradi tako što se ovaj oslobađa odgovornosti za refleksiju, pri čemu analitičko formiranje teorije sledi isti put, bilo tako što dopušta da se njeni nalazi potvrde kroz napredovanje i zastoje tih asocijacija, bilo tako što se analitičar – mislim upravo na najnadarenije među njima, kao što je Grodek⁵⁰ – oslanja na vlastite asocijacije. Opušteni na analitičarevom kauču, izvodimo probu nečega što se u vreme Šelunga i Hegela ostvarivalo samo uz najveći napor misli, za katedrom: odgonetanje fenomena. Ali, taj pad tenzije utiče na kvalitet misli: razlika nije manja od one između Šelungove filozofije otkrivenja⁵¹ i brbljanja neke dokone tašte. Isto kretanje duha koje je nekada uzdizalo svoj „materijal“ u koncept, sada se svodi na pûki materijal za konceptualno uređivanje. Ideje koje neka osoba ima, vrede samo ako dopuštaju ekspertima da utvrde da li je njihov tvorac kompulzivni karakter, oralni tip ili histerik. Zahvaljujući slabljenju odgovornosti, na osnovu odsecanja od refleksije, od racionalne kontrole, sama spekulacija se izručuje nauci kao predmet, čija se subjektivnost gasi zajedno s njom samom. Time što dopušta da je na sopstvene nesvesne korene podseti administrativna struktura analize, misao zaboravlja da bude misao. Umesto da bude pravo rasuđivanje, ona se pretvara u neutralan materijal. Umesto da se usavršava kroz rad na konceptualizaciji, ona se nemoćno prepušta obradi lekara, koji ionako sve zna unapred. Tako se spekulacija konačno slama i svrstava među ostale činjenice iz odeljenja za klasiranje, kao još jedna potvrda nečega što je uvek isto.

⁵⁰ Georg Groddeck (1866–1934): pionir „psihosomatske medicine“ i autor *Der Seelensucher: ein psychoanalytischer roman* (Tragač za dušom: psihoanalitički roman, 1921), čiji je nepuritanski ton izazvao žestoke osude, tako da je i Frojd morao da ga brani od kolega, tako što ih je pitao kako bi reagovali da su, kojim slučajem, Rableovi savremenici.

⁵¹ *Der Philosophie der Offenbarung* (1841–1842): sistem poznog Šelunga.

jedina prednost jeste uvid u sopstvenu upletenost i uživanje u tanušnoj slobodi koju im donosi samo to saznanje. Njihova udaljenost od redovnog toka stvari je luksuz koji im samo taj tok može priuštiti. To je razlog zašto samo povlačenje poprima crte onoga što negira. Hladnoća koja se mora razviti, ne može se razlučiti od one buržoaske. U skladu s monadološkim principom, čak i tamo gde je prisutan protest, vrebava vladajuća opštost. Prustovo zapažanje, kako na fotografijama deda jednog vojvode i neki Jevrejin iz srednje klase toliko liče jedan na drugog da zaboravljamo njihove staleške razlike, ima mnogo šire značenje: jedinstvo neke epohe objektivno briše sve razlike koje čine sreću i samu moralnu supstancu pojedinačnih života. Primećujemo opadanje kvaliteta obrazovanja, ali naša sopstvena proza, u poređenju sa onom Jakoba Grima (Jacob Grimm) ili Bahofena (Johann Jakob Bachofen), počiva na frazama preuzetim iz kulturne industrije, na šta nismo sumnjali. Ni latinski i grčki više ne znamo kao Volf (Friedrich-August Wolf) ili Kirhof (Adolf Kirchhoff). Ukazujemo kako civilizacija tone u nepismenost, a sami više ne umemo da napišemo pismo ili da pročitamo neki tekst Žana Pola (Jean Paul, Johan Paul Friedrich Richter), kao što su ga verovatno čitali u njegovo vreme. Gnušamo se brutalizacije života, ali, u nedostatku bilo kakve obavezujuće moralnosti, srljamo u ponašanje, reči i sračunatost, koji su s ljudskog stanovišta varvarski, a po sumnjivim standardima pristojnog društva, lišeni svakog takta. S raspadanjem liberalizma, pravi princip buržoazije, konkurencija, ne samo da nije prevaziđen, nego je iz objektivnosti društvenih procesa prešao u karakter gurajućih i sudarajućih atoma, takoreći u antropologiju. Potčinjavanje života procesu proizvodnje, svakoj osobi nameće kao poniženje nešto od one izolacije i usamljenosti u kojima smo bili skloni da vidimo posledice sopstvenog superiornog izbora. To je stara crta buržoaske ideologije, da svaki pojedinac, iz ugla sopstvenog interesa, sebe smatra boljim od ostalih, ali i da druge vrednuje više od sebe, samo zato što u njima vidi zajednicu svih mušterija. S nestankom stare buržoaske klase, obe ideje su nastavile zagrobni život u duhovima intelektualaca, koji su u isto vreme poslednji neprijatelji buržoazije i poslednji buržuji. Time što sebi uopšte dopuštaju da razmišljaju protiv gole reprodukcije života, ponašaju se kao privilegovani; time što puštaju da sve ostane

samo na planu misli, potvrđuju ništavnost te privilegije. Privatni život, u nastojanju da poprими izgled nečeg dostojnog čoveka, u isti mah izneverava ovog drugog, zato što je svaka sličnost sa opštim ostvarenjem nestala, zbog čega je nezavisna refleksija danas potrebna nego ikad. Nemoguće je ostati po strani. Jedini odgovoran stav bio bi da sprečimo ideološku zloupotrebu sopstvenog života i da se, u svemu ostalom, ponašamo skromno, nenametljivo i nepretenciozno, ne iz lepog vaspitanja, već iz stida što smo u paklu, a još uvek dišemo.

7. *They, the people*⁴

Činjenica da intelektualci uglavnom imaju posla s drugim intelektualcima, ne bi trebalo da ih navede na pomisao kako je njihova vrsta lošija od ostatka čovečanstva. Naime, oni se često sreću u najneprijatnijoj i najšramotnijoj situaciji, kao konkurentski aplikanti, zbog čega skoro opsesivno nastoje da jedni drugima pokažu svoju najgnusniju stranu. Drugi ljudi, naročito običan svet, čije je vrline intelektualac tako sklon da naglašava, ovoga obično sreću u ulozi trgovačkog putnika, koji bi da im nešto proda, ali koji ne mora da strahuje da će mu mušterije nešto ukrasti iz torbe. Automehaničaru ili devojci iz prodavnice pića nije tako teško da se suzdrže od drskosti: ljubavnost im je nametnuta odozgo. S druge strane, kada nepismeni odlaze kod intelektualaca da im sroče pisma, ovi drugi takođe mogu ostaviti prilično dobar utisak. Ali, kada obični ljudi moraju da se otimaju za svoje parče društvenog proizvoda, njihova zavist i zloba prevazilaze sve što se može sresti kod učenih ljudi i kapelmajstora. Glorifikacija tih sjajnih „underdogs“ (gubitnika) završava kao glorifikacija tog sjajnog sistema koji ih je učinio takvim. Razumljivo osećanje krivice kod onih koji su pošteđeni fizičkog rada ne sme postati izgovor za „idiotizam seoskog života“.⁵ Intelektualci koji pišu isključivo o intelektualcima i osuđuju ih u ime autentičnosti, samo pojačavaju tu laž. Dobar deo preovlađujućeg antiintelektualizma i iracionalizma, sve do Hakslija (Aldous Huxley), potiče od pisaca koji se žale na mehanizam konkurencije, ali koji ne razumeju zašto i sâmi završavaju kao njegove

⁴ U originalu na engleskom: „Oni, ljudi“.

⁵ Poznata fraza iz prvog poglavlja *Manifesta Komunističke partije* (1848).

u drugom. Čeznjivo protivljenje činjeničnom istraživanju, opravdano uverenje da scijentizam previđa ono najdragocenije, svojom naivnošću samo pogoršava rascep od kojeg pati. Umesto da shvati činjenice iza kojih su ušančene neke druge, ono žuri da iz njih zgrabi šta stigne i da se potpuno nekritički poigra svojim lažnim znanjem, sačinjenim od nekoliko izolovanih i hipostaziranih kategorija, kao i sa samim sobom, tako da ga je lako poraziti pozivanjem na neumoljive činjenice. Upravo je kritički element ono što je izgubljeno u naizgled nezavisnoj misli. Insistiranje na tajni sveta skrivenoj u školjci, koje se ne usuđuje da objasni svoj odnos prema toj školjci, tom svojom suzdržanošću samo iznova uverava misao da za postojanje te školjke postoje dobri razlozi i da je zato moramo bespogovorno prihvatiti. Između uživanja u ispraznosti i laži o izobilju, vladajuće stanje duha ne dopušta ništa treće.

Ipak, pogled koji stremlji daljini, mržnja prema banalnosti, potraga za onim što još nije otrcano, obuhvaćeno opštom konceptualnom šemom, poslednja je šansa za misao. U intelektualnoj hijerarhiji, koja stalno poziva svakog na odgovornost, samo neodgovornost može da tu hijerarhiju nazove pravim imenom. Sfera prometa, čije belege nose intelektualni otpadnici, otvara poslednje utočište za duh, koji inače rasprodaje, u času kada utočišta zapravo više nema. Samo onaj ko na prodaju nudi nešto jedinstveno, što niko ne želi da kupi, izražava, čak i protiv svoje volje, oslobođenost od trgovine.

42. *Sloboda misli*⁴⁹

Potiskivanje filozofije naukom imalo je za posledicu, kao što znamo, razdvajanje dva elementa čije jedinstvo, prema Hegelu, čini život filozofije: refleksije i spekulacije. Carstvo istine je trezveno prepušteno refleksiji, dok se spekulacija samo mrzovoljno toleriše, tek radi formulisanja hipoteza, na kojima treba raditi u slobodno vreme i rešavati ih što je pre moguće. Ipak, oni koji veruju da oblast spekulacije, u njenoj vannaučnoj formi, može ostati netaknuta, ostavljena da se na miru zamajava univerzalnom statistikom, čine ozbiljnu grešku. Pre svega, odsecanje refleksije

⁴⁹ Nemačka reč *Gedankenfreiheit* može da označava i slobodu misli, u političkom smislu, i slobodni tok misli, kao u psihoanalizi.

ska misao, koja pokušava da umakne toj prisili, sa svojom razapetošću između uzvišenih tema i njihovog malograđanskog tretmana, suočava se s ništa manjom pretnjom: sa ekonomskim pritiskom tržišta, kojeg su makar evropski profesori bili pošteđeni. Filozof koji želi da živi od pisanja, mora u svakom trenutku imati u ponudi nešto novo, nešto izuzetno, tako da se monopolu na kvalifikacije može suprotstaviti monopolom na retkost. Neprijatna ideja o duhovnoj prefinjenosti, koju su skovali čistunci, na kraju se pokazuje ponižavajuće primenljivom na njene protivnike. Ako je dobri stari Šmok⁴⁶ mogao da gundža zbog zahteva svog urednika da stalno piše besprekorne članke, on je time, u svoj svojoj naivnosti, stao na stranu zakona koji prečutno upravlja svim delima kosmogonijskog Erosa i kosmičkog Etosa,⁴⁷ metamorfozama bogova i tajnama Jovanovog Jevandelja. Životni stil okasnelih boema, nametnut neakademske filozofima, sam po sebi je dovoljan da u njima razvije fatalnu sklonost ka svetu primenjene umetnosti, kičerske duhovnosti i sektaške polupismenosti. Do Prvog svetskog rata, Minhen je bio pravi rasadnik takve duhovnosti, čiji je protest protiv akademskog racionalizma, preko kulta kostimiranih zabava, vodio u fašizam mnogo brže nego malodušni sistem starog Rikerta. Toliko je velika moć progresivne organizacije misli, da oni koji pokušavaju da joj umaknu zapadaju oholu ozlojeđenost, brbljivo samoreklamiranje i na kraju, u svom konačnom porazu, u podvalu. Ako su akademici branili načelo *sum ergo cogito* (jesam, dakle, mislim) i u otvorenom sistemu postajali žrtve agorafobije, a u svojoj „bačenosti (u svet)“ (*Geworfenheit*) hrlili u „narodnu zajednicu“ (*Volksgemeinschaft*), onda su njihovi protivnici, osim ako nisu bili na oprezu, tumarali u oblasti grafologije i ritmičke gimnastike.⁴⁸ Kompulzivni tip u prvom slučaju, odgovara paranoičnom

⁴⁶ Shmock, arhetipski lik iz komedije Gustava Frajtaga (Gustav Freytag), *Novinar* (Die Journalisten, 1854).

⁴⁷ Aluzija na Ludwiga Klagesa (1872–1956), psihologa i iracionalističkog filozofa, i njegovo delo *O kosmogoniji* (Von Kosmogonischen, 1922).

⁴⁸ Aluzije na Hajdegerov koncept *Geworfenheit* („bačenost (u svet)“), nacistički koncept *Volksgemeinschaft* („narodna zajednica“) i Klagesove pokušaje u grafologiji i euritmici (*Vom Wesen des Rhythmus*, 1933). I Hajdeger i Klages su prihvatili nacizam.

žrtve. U oblasti koja im najviše pripada, oni zatvaraju vrata svesti za *tat twam asi*.⁶ Zato na kraju i beže u indijske hramove.

8. Ako te zavedu loši momci

Postoji *amor intellectualis* (*lat.*, apstraktna ljubav) prema kućnoj posluži, iskušenje za one koji se bave teoretskim ili umetničkim radom da olakšaju duhovne zahteve koje su postavili sebi, da odbace sopstvene standarde i da se u izboru tema i izrazu prepuste svim onim površnostima koje inače znaju da prepoznaju i odbace. Pošto za intelektualce ne postoji više nijedna zagarantovana kategorija, čak ni obrazovanje, i pošto opšta užurbanost ometa koncentraciju na hiljadu načina, napor da se proizvede nešto vredno pomena toliko je velik da to prevazilazi skoro svačije moći. Pritisak konformiranja, koji se svaljuje na svakoga ko nešto proizvodi, dodatno umanjuje njegove zahteve prema samome sebi. Sâmo središte duhovne samodiscipline se raspada. Tabui od kojih je sačinjeno čovekovo intelektualno biće, a često i nataložena iskustva i neartikulisani uvidi, uvek deluju protiv unutrašnjih impulsa koje je čovek naučio da osuđuje, ali koji su toliko snažni da ih samo neki bespogovrni i nesumnjivi autoritet može držati pod kontrolom. Ono što važi za instinktivni život, važi i za duhovni: slikar ili kompozitor zabranjuje sebi kao otrcanu ovu ili onu kombinaciju boja ili akorda, pisac jauče nad banalnim ili suviše pedantnim verbalnim konstrukcijama, a njihove reakcije su tako burne zato što ih nešto duboko u njima vuče ka tome. Odbacivanje preovlađujućeg užasa u kulturi ukazuje na dovoljan stepen umešanosti u nju da bi se od toga, da tako kažemo, osetili žmarci u prstima, ali i dobila snaga potrebna da se ta umešanost prekine. Ta snaga, iako poprima oblik ličnog otpora, ipak nije čisto individualne prirode. Intelektualna savest, u koju je ta snaga ugrađena, sastoji se od jednakog udela društvenog momenta i moralnog superega. Ona se razvija iz ideje o dobrom društvu i njegovim građanima. Ako tu ideju ostavimo po strani – ko još može da slepo veruje u nju – onda intelektualni poriv ka dnu gubi inhibicije, a svo đubre koje je ova varvarska kultura ostavila u individualnom izlazi na videlo: polupi-

⁶ „Ti si to“: citat iz Upanišada.

smenost, nezainteresovanost, usiljena srdačnost, sirovost. To se obično racionalizuje kao čovečnost, kao želja da se bude shvaćen od drugih, kao kosmopolitska odgovornost. Ali, intelektualna disciplina tu strada suviše lako, da bismo poverovali kako je zaista reč o žrtvi. Najdrastičniji primer su intelektualci čiji se materijalni položaj promenio: čim su sebe makar malo ubedili kako moraju da zarađuju za život od pisanja i nikako drugačije, počinju da svetuju, do poslednje sitnice, isporučuju isto ono đubre koje su u svojim boljim trenucima najgnevnije osuđivali. Kao i nekada imućni emigranti, koji u tuđini konačno mogu da budu onoliko škrti koliko su to oduvek želeli da budu kod kuće, tako i oni osiromašeni duhom oduševljeno koračaju u pakao, koji je njihov raj.

9. *Iznad svega, drago dete*⁷

Ono što laži čini nemoralnim nije to što vređaju svetost istine. Nijedno društvo koje od svojih prinudnih članova očekuje da se otvoreno izjasne, kako bi ih onda lakše držalo u šaci, nema pravo da se poziva na tako nešto. Univerzalnoj istini ne koristi mnogo ako se insistira na onoj posebnoj, pri čemu se ova druga odmah izokreće u svoju suprotnost. Ipak, ima nečeg odbojnog u sâmoj laži, a svest o tome, iako utisnuta udarcima starog biča, govori nešto i o sâmom tamničaru. Greška vreba i u previše iskrenosti. Svako ko laže je ponižen, zato što ga svaka laž podseća na svet koji ga prisiljava da laže kako bi preživeo i da pri tom još i peva, „Iznad svega, iskrenost i poštenje!“⁸ Ta sramota iscrpljuje snagu laži onih koji su još suptilnije organizovani. To rade loše i samo zato drugi mogu videti laž kao nešto duboko nemoralno. Ona podrazumeva da oni prvi misle kako su ovi drugi glupi i zato služi kao izraz prezira. Među današnjim lažovima, laž je odavno izgubila svoju pravu svrhu, da sakrije nešto stvarno. Niko više ne veruje nikome, svi su u

⁷ Aluzija na stihove kasnoromantičarskog pesnika Roberta Rajnika (Robert Reinick, 1805–1852): *Vor allem eins, mein Kind, sei treu und wahr/ lass nie Lüge deinen Mund entweihen* (Iznad svega, drago dete, budi verno i pošteno/ i ne dopusti da ti laž ikada zaprlja usta).

⁸ „Üb' immer Treu' und Redlichkeit“, stihovi iz istoimene Mocartove kompozicije (1791), na osnovu pesme Ludwiga Christopha Heinricha Höltya (1776).

da se bude uzorak većine na osnovu sopstvene slabosti, ali ne zato da bi se stekao prestiž zanimljivog patološkog slučaja, što je nekada važno za štice sanatorijuma, već, naprotiv, da bi se dokazala pripadnost grupi upravo na osnovu snage tih poremećaja i na sebe preneli moć i veličina kolektiva. Narcisizam, lišen svog libidinalnog objekta, usled raspada ega, zamenjuje se mazohističkim uživanjem u tome da se više ne bude Ja, i malo je dobara koje nova generacija čuva tako ljubomorno, kao svoj zajednički i trajni posed, kao što je ta bezličnost. Oblast postvarenja i standardizacije tako se proširuje čak i na svoje krajnje kontradikcije, na ono što se smatra nenormalnim i haotičnim. Nesamerljivo, upravo kao takvo, postaje samerljivo, a individua jedva da još može pokazati neki impuls koji ne bi odmah bio imenovan kao primer ove ili one zvanično priznate konstelacije. U međuvremenu, to spolja usvojeno i usavršeno poistovećivanje – koje se odvija tako reći s one strane sopstvene dinamike – na kraju, zajedno sa istinskom svešću o impulsu, ukida i sam impuls. On postaje refleks stereotipnog atoma na stereotipni nadražaj, koji se može uključivati i isključivati, kao prekidačem. Pored toga, konvencionalizacija psihoanalize vodi u njenu kastraciju: seksualni motivi, delom osporeni, delom odobreni, postaju potpuno bezopasni, ali i potpuno prazni. Zajedno sa strahom koji mogu izazvati, nestaje i uživanje koje mogu doneti. Psihoanaliza postaje žrtva upravo te zamene odgovarajućeg superega, kroz tvrdoglavo prihvatanje onog odvojenog i spoljašnjeg, za koji je smatrala da nam ga može objasniti. Poslednja grandiozno zamišljena teorema buržoaske samokritike postala je sredstvo za pretvaranje buržoaskog samootuđenja, u njegovoj poslednjoj fazi, u apsolut, kao i za ometanje intuicije o prastaraj rani, u kojoj leži nada u bolju budućnost.

41. *Iznutra i spolja*

Iz pijeteta, aljkavosti i sračunatosti, filozofiji se dopušta da i dalje vršlja u sve užim akademskim okvirima, a čak i tu se sve više nastoji da se ona zameni organizovanom tautologijom. Oni koji su rešili da žive od svoje dubine primorani su, kao i sto godina ranije, da budu jednako naivni kao i njihove kolege od kojih im zavise karijere. Ali, i neakadem-

„properties“ (svojstvima), odražava ono što je organizacija buržoaskog društva od pamtiveka radila sa spoljašnjim vlasništvom. Kao rezultat društvene razmene, to vlasništvo se uvećalo, ali samo uz objektivnu zaštitnu klauzulu, koje je svaki buržuj maglovito svestan. Individualna osoba je zapravo vlasništvo pozajmljeno od klase, koje poverioci uvek mogu da uzmu nazad, čim opšte vlasništvo zapreti da ugrozi sam princip vlasništva, koji se sastoji upravo u uskraćivanju. U slučaju ljudskih svojstava, psihologija ponavlja ono što je već učinjeno s vlasništvom. Ona prisvaja individue tako što im dodeljuje svoje viđenje sreće.

40. *Uvek govori o tome, nikada ne misli o tome*⁴⁵

Pošto je dubinska psihologija, uz pomoć filma, sapunskih opera i Karen Hornaj (Horney), istražila i najdublje pukotine, organizovana kultura je lišila ljude i poslednje mogućnosti da dožive sebe. Unapred pripremljeno prosvetljenje preobražava ne samo spontanu refleksiju, već i analitičke uvide, čija je snaga jednaka energiji i patnji s kojom su stečeni, u masovno proizvedene artikule, a bolne tajne lične istorije, koje ortodokсни metod po navici već svodi na formule, u poznate konvencije. Razotkrivanje racionalizacija i samo postaje racionalizacija. Umesto da radi na sticanju samosvesti, neupućena osoba stiče sposobnost da sve nagonske konflikte podvede pod pojmove kao što su kompleks inferiornosti, fiksacija za majku, „extrovert“ ili „introvert“, s kojima se do njih zapravo ne može dopreti. Strah pred ambisom ega uklanja se svešću da treba izaći na kraj s nečim što nije ništa više od artritisa ili „sinus troubles“ (problema sa sinusima). Konflikti tako gube ono što ih čini pretećim. Oni se prihvataju, ali, ne kao izlečeni, već samo postavljeni na površinu normalizovanog života, kao neizbežni delovi inventara. U isto vreme, oni se apsorbuju kao opšte zlo, pomoću mehanizma direktnog poistovećivanja individue s društvenim instancom, koja je odavno preuzela kontrolu nad svim navodno normalnim oblicima ponašanja. Katarzu, čiji uspeh ionako neizvestan, zamenjuje zadovoljstvo

⁴⁵ „Immer davon reden, nie daran denken“: inverzija slogana u prilog „Anschlussa“ u predratnoj Austriji, „Nie davon reden, immer daran denken“ („Nikada ne govori o tome, uvek misli o tome“).

istom kolu. Laži se govore samo kada neko hoće da drugima stavi do znanja da su nevažni, da mu više nisu potrebni i da ga nije briga za njihovo mišljenje. Laž, nekada liberalno sredstvo komunikacije, danas je postala tehnika drskosti, koja svakom pojedincu omogućava da oko sebe širi hladnoću, u čijem okrilju može da napreduje.

10. *Odvojeno-zajedno*

Brak, čija bedna parodija opstaje u vreme koje je izmaklo osnovu njegove ljudske opravdanosti, danas uglavnom služi kao trik samoodržanja: dvoje zaverenika skreću od sebe odgovornost za sve gadosti koje bi mogli učiniti jedno drugom, dok u stvarnosti žive zajedno u mračnoj baruštini. Jedini prihvatljiv brak bio bi onaj koji bi svakom partneru omogućio da živi nezavisno, tako da, umesto veze koja počiva na prinudnoj ekonomskoj zajednici iz interesa, oboje mogu slobodno prihvatiti uzajamnu odgovornost. Brak, kao zajednica iz interesa, neumoljivo nameće degradaciju zainteresovanih strana; ono što je u sadašnjem poretku stvari tako perfidno jeste to što niko, ma koliko toga bio svestan, ne može umaći toj degradaciji. Na osnovu toga, neko bi se mogao zabavljati idejom kako samo oni koji su oslobođeni od jur-njave za interesima, što znači bogati, mogu sklopiti brak bez stida. Ali, ta mogućnost ostaje čisto formalna, zato što su upravo privilegovani oni kojima su interesi postali njihova druga priroda – bez čega ne bi ni mogli zadržati svoje privilegije.

11. *Sto i postelja*

Čim se dvoje ljudi razvedu, makar i krajnje dobrodušnih, ljubaznih i obrazovanih, oblak prašine obavija i zastire sve čega se dotaknu. Kao da se cela intimna sfera, to nesmotreno poverenje u zajednički život, pretvara u neki opaki otrov čim se odnos u kojem je ta bliskost bujala prekine. Ono intimno između ljudi su pažnja, popustljivost, utočište za osobenost. Kada se to pocepa, na videlo izlazi njegova unutrašnja slabost i to okretanje ka spolja u razvodu je često neminovno. Ono se usmerava na inventar poverenja. Stvari koje su nekada bile znaci ljubavi i slike izmirenja, iznenada se oslobađaju kao nezavisne vrednosti i ot-

krivaju svoju zlu, hladnu i pogubnu stranu. Profesori upadaju u stanove svojih žena da bi odneli stvari sa svog radnog stola, dobrostojeće dame prijavljuju svoje muževe zbog utaje poreza. Ako je brak bio poslednja mogućnost za stvaranje ljudske ćelije unutar opšte neljudskosti, opšte se sveti kroz slom braka, tako što stavlja šapu na ono što je naizgled bio izuzeto od pravila i potčinjava ga otuđenom poretku prava i vlasništva, čime se izruguje onima koji su sebe zamišljali sigurnim od tog poretka. Upravo ono što je bilo najzaštićenije, okrutno se žrtvuje. Što su supružnici bili „velikodušniji“ jedno prema drugom, što su manje mislili na vlasništvo i obaveze, to je odvratnije njihovo srozavanje. Naime, upravo u zoni koja nije zakonski regulisana, svađe, klevete i beskrajni sukobi interesa mogu nesputano da bujaju. Cela mračna osnova na kojoj počiva institucija braka – muževljevo varvarsko posedovanje žene i njenog rada, i ništa manje varvarsko seksualno tlačenje, koje može prisiliti muškarca na doživotnu odgovornost za ženu s kojom je nekada sa uživanjem spavao – izlazi na videlo, od podruma do tavana, kada se to zdanje sruši. One koji su nekada uživali u dobroj opštosti, u ograničenoj uzajamnoj pripadnosti, društvo sada prisiljava da shvate da su samo hulje, nimalo drugačije od opšteg poretka neograničene pokvarenosti, koji vlada napolju. U razvodu, opšte se otkriva kao sramni žig posebnog, zato što ono posebno, brak, u ovom društvu ne može da ostvari svoju istinsku opštost.

12. *Inter pares*⁹

Izgleda da se u domenu erotskih kvaliteta uspostavljaju nove vrednosti. U liberalizmu, sve do naših dana, oženjeni muškarci iz viših slojeva, koji su bili nezadovoljni onim što su im mogle pružiti njihove strogo vaspitane i korektne supruge, opuštali su se u društvu umetnica, boemki, „slatkih curica“ (süßen Mädeln) i koketa. S racionalizacijom društva, ta mogućnost neregulisanе sreće je nestala. Kokete su iščezle, dok „slatke curice“ verovatno nikada nisu ni postojale u anglosaksonskom svetu i drugim zemljama s razvijenom tehničkom civilizacijom; ali, umetnice i boemke, koje danas parazitiraju u masovnoj kulturi,

⁹ *Lat.*, među jednakima.

njenim strogim pogledom, svodio na nešto nepostojeće. Pošto se mogla osloniti na činjenicu da u tržišnom društvu subjekt, kao takav, zapravo ne postoji, već da je samo objekt, psihologija je naoružala društvo sredstvima da ga zaista učini takvim, u još većoj meri, i drži u pokornosti. Razgradnja čoveka na zasebne sposobnosti jeste projekcija podele rada na njene navodne subjekte, koja se ne može razdvojiti od interesa da se oni podvrgnu višim ciljevima, pre svega zato da bi se njima moglo manipulirati. Psihotehnika nije samo izopačeni oblik psihologije već nešto svojstvena samom njenom principu. Hjum, čije delo, svakom svojom rečenicom, svedoči o njegovom istinskom humanizmu, ali koji je ipak odbacivao ego kao predrasudu, tim svojim kontradikcijama izražava suštinu psihologije kao takve. U tome je čak imao istinu na svojoj strani, zato što je ono što sebe postavlja kao „Ja“ zaista samo predrasuda, ideološka podloga apstraktnih centara dominacije, dok je njihova kritika zahtevala razaranje ideologije „personaliteta“. Ali, njeno razaranje ostavlja za sobom talog koji je još lakše kontrolisati. U psihoanalizi je to tako upadljivo. Ona obuhvata personalnost kao živu laž, kao vrhunsku racionalizaciju, koja povezuje bezbrojne druge racionalizacije pomoću kojih se individua odriče sebe i prilagođava načelu stvarnosti. Upravo time što to dokazuje, ona ljudima potvrđuje njihovo nepostojanje. Ona ih otuđuje od njih samih, osuđuje kako njihovu autonomiju, tako i njihovo jedinstvo i potpuno ih potčinjava mehanizmu racionalizacije, to jest, mehanizmu prilagođavanja. Neustrašiva samokritika ega ustupa mesto zahtevu za kapitulacijom ega drugih. Na kraju, mudrost psihoanalitičara zaista postaje ono za šta je smatra fašističko nesvesno iz žute štampe: tehnika posebnog reketa, između drugih, koja bespomoćne i napaćene ljude neopozivo vezuje za sebe, da bi njima upravljala i iskorišćavala ih. Sugestija i hipnoza, koje je psihoanaliza prvo odbacila kao sumnjive, kao jeftine trikove vašarskog mađioničara, ponovo se javljaju u njenom grandioznom sistemu, ovog puta kao neki veliki filmski hit. Oni koji su nekada pomagali na osnovu većeg znanja, postaju oni koji ponižavaju druge na osnovu dogmatske privilegije. Od kritike buržoaske svesti ostaje samo sleganje ramenima, kojim su lekari oduvek signalizirali svoj tajni savez sa smrću. — U psihologiji, beskrajna prevara onoga što je puka unutrašnjost, o čemu se ne govori slučajno kao o čovekovim

zadovoljstva, kada se zgadi nad ponudom, maglovito sluteći nedovoljnost sreće čak i tamo gde je još ima – da ne govorim o tome kada se ona kupuje odricanjem od navodno nezdravog otpora njenom pozitivnom surugatu – svest može da nasluti šta bi iskustvo moglo biti. Naredba o „happiness“ (sreći), koju u glas ponavljaju i direktor sanatorijuma, koji prepisuje dobar život na naučnoj bazi, i nervozni šef propagande iz industrije zabave, podseća na ljutitog oca koji viče na svoju decu što ne trče razdragano niz stepenice, kada se on s posla mrzovoljan vrati kući. Deo je mehanizma dominacije zabraniti svest o patnji koju on proizvodi, kao što postoji i prava linija koja vodi od jevanđelja životne radosti do ljudskih klanica podignutih čak tamo u Poljskoj, tako da svaki naš zemljak može da ubedi sebe kako ne čuje krike patnje. To je model nesputanog kapaciteta za uživanje. A onome ko ga nazove pravim imenom, psihoanaliza trijumfalno saopštava kako je to samo njegov Edipov kompleks.

39. *Ego je Id*

Postalo je uobičajeno govoriti o vezi između razvoja psihologije i uspona buržoaske individue, kako u antici, tako i od renesanse na ovamo. Ali, to ne bi smelo da zakloni uvid u suprotnu tendenciju, takođe zajedničku psihologiji i buržoaskoj klasi, koja se danas razvila do tačke ekskluzivnosti: u potiskivanje i poništavanje upravo onog pojedinca u čiju je korist bio uspostavljen uzajamni odnos između spoznaje i njenog subjekta. Ako je svaka psihologija, još od Protagore, uzdizala čoveka tako što ga je proglašavala za meru svih stvari, onda ga je istovremeno i od samog početka pretvorila u predmet, u analitički materijal i tako ga, jednom svrstanog među ostale stvari, prepustila njegovoj ništavnosti. Poricanje objektivne istine pozivanjem na subjekt vodi u negaciju ovog drugog: nema više nikakve mere za meru svih stvari; čovek tone u neobaveznost (kontingenciju) i pretvara se u neistinu. Ali, to nas ponovo vraća na pravi životni proces društva. Princip ljudske dominacije, postavši apsolutan, upravo time je okrenuo svoj smisao protiv ljudskih bića, kao apsolutni objekt, a psihologija je samo doprinela zaoštavanju tog smisla. Ego, ideja vodilja i *a priori* objekt psihologije, uvek se, pod

toliko su natopljene njenim vrednostima, da onima koji halapljivo žure da se prepuste njihovoj anarhiji, da slobodno raspoložu njihovom upotrebnom vrednošću, preti da se ujutro probude sa obavezom da ih uzmu za asistentkinje ili da ih makar preporuče nekom filmskom producentu ili scenaristi koga poznaju. Jedine koje su još sposobne za nešto slično bezumnoj ljubavi jesu upravo one dame koje su njihovi muževi ostavili i otišli u provod kod „Maksima“. Dok su svojim muževima, njihovom krivicom, dosadne kao i njihove majke, one makar mogu da nekome drugom pruže ono što im je inače svima uskraćeno. Odavno frigidna libertinka predstavlja posao, a ispravna i lepo vaspitana supruga čežnjivu i neromantičnu seksualnost. Tako na kraju društvo damama ukazuje čast zbog njihove nečasnosti, u trenutku kada više nema ni društva, ni dama.

13. *Zaštita, pomoć i savet*

Svaki intelektualac u izgnanstvu je, bez izuzetka, oštećen i može mu samo koristiti ako to sebi prizna, osim ako ne želi da tome bude surovo podučen iza čvrsto zatvorenih vrata samopoštovanja. On živi u okruženju koje mu mora ostati nerazumljivo; čak i kada se odlično razume u organizaciju sindikata ili u automobilski saobraćaj, on uvek greši. Između reprodukcije sopstvene egzistencije, pod monopolom masovne kulture, i konkretnog, odgovornog posla, leži nepremostiv jaz. Oduzet mu je njegov jezik, a istorijska dimenzija koja je hranila njegovo znanje isušena. Izolaciju pogoršava stvaranje čvrstih, politički kontrolisanih grupa, koje na sopstvene pripadnike gledaju s nepoverenjem, dok ostale žigošu kao neprijatelje. Deo društvenog proizvoda koji odlazi strancima nedovoljan je i to ih primorava na beznadežnu sekundarnu konkurenciju sa sličnima, usred one opšte. Sve to ostavlja vidljivi trag na svakom pojedincu. Svako ko je izbegao poniženje neposrednog nivelisanja, kao svoj poseban žig nosi upravo to izuzeće, na koje se gleda kao na iluzornu i nerealnu egzistenciju u okviru životnog procesa društva. Odnosi između prognanika zatrovani su od onih između starosedelaca. Sva merila su lažna, svaka perspektiva izobličena. Privatno postaje grubo, grozničavo, vampirski nametljivo, jer više ne

postoji, ali i dalje očajnički pokušava da dokaže suprotno. Ono javno postaje stvar prečutne zakletve na vernost zvaničnoj platformi. Pogled poprima manijački, a opet hladan izraz pohlepe, proždiranja, otimanja. Tu ništa ne može pomoći, osim odlučne dijagnoze sebe i drugih, pokušaja da se svešču, ako ne odagna zlo, onda makar umanji njegova pogubna moć zaslepljivanja. Potreban je najveći oprez u izboru ličnih poznanstava, ako uslova za izbor uopšte ima. Posebno se treba čuvati potrage za uticajnim osobama, od kojih se „može nešto očekivati“. Traženje moguće koristi je smrtni neprijatelj svakog istinski ljudskog odnosa; od njega se mogu očekivati solidarnost i vernost, ali on se nikada ne može razviti iz praktičnih interesa. Ništa manje opasna nisu ni sva ona naopaka oličenja moći, lakejstva, razmetljivosti i paraziterstva, koja se ulaguju onima u boljem položaju, na onaj starinski način koji može da buja samo u ekstrateritorijalnim ekonomskim uslovima izgnaništva. Iako svom pokrovitelju mogu doneti neku malu korist, oni ga ipak ponižavaju čim ih prihvati, čemu je ovaj sklon zbog osećanja sopstvene bespomoćnosti u tuđini. Ako je ezoterično ponašanje u Evropi često bilo samo izgovor za najsebičniji interes, onda je koncept *austérité* (fr., asketska skromnost), ma koliko trošan i slabo zakrpljen, u emigraciji možda još i najprihvatljiviji čamac za spasavanje. Naravno, svega nekolicina može računati na dobro napravljeno plovilo. Većini onih koji se ukrcaju na njega, prete glad i ludilo.

14. *Le bourgeois revenant*¹⁰

Fašistički režimi iz prve polovine XX veka apsurdno su učvrstili zastareli ekonomski oblik, umnožavajući užase koje je ovaj zahtevao za svoje održanje, ali njegova besmislenost je danas potpuno očigledna. To je, međutim, dalo pečat i privatnom životu. Zajedno s pravom raspolaganja, opet su se učvrstili zagušljivo ustrojstvo privatnog, partikularizam interesa, davno zastareli oblik porodice, vlasnička prava i njihov odraz u karakteru. Ali, to je urađeno s nečistom savešću, koja jedva prikriva svest o laži. Sve što je u buržoaskim vrednostima ne-

¹⁰ Fr., „buržuj povratnik“. „Revenant“ označava i nekog ko se vratio iz sveta mrtvih, utvaru.

i čije se rešavanje s razlogom smatra za vrhunac analitičkog tretmana, ta veštački stvorena situacija, u kojoj se, zlokobno, subjekt dobrovoljno odriče sebe, što se nekada postizalo kroz srećno-prisilnu posvećenost, u sebi već nosi obrazac refleksnog ponašanja, koje u svom maršu za vođom likvidira svaki duh, kao i analitičare koji su ga izneverili.

38. *Poziv na ples*⁴⁴

Psihoanaliza tvrdi kako pomaže ljudima jer obnavlja njihov kapacitet za uživanje, ugrožen neurotičnim poremećajem. Kao da sam izraz „kapacitet za uživanje“, ako tako nešto uopšte postoji, nije dovoljan da ga unizi, na najgori mogući način. Kao da sreća stečena na osnovu spekulacija o sreći nije njena suprotnost, još jedan nasrtaj institucionalno planiranih obrazaca ponašanja na sve užu oblast iskustva. Kakvo li je stanje dostigla vladajuća svest, kada je odlučno proklamovanje ekstravagantnosti i penušave živahnosti, nekada rezervisano za atašee iz mađarskih opereta, uzdignuta, sa sirovom ozbiljnošću, u mudrost o ispravnom životu. Propisana sreća izgleda upravo onako kao što joj ime kaže; da bi učestvovao u njoj, srećni neurotik se mora odreći i poslednjeg traga razuma, preostalog od potiskivanja i regresije, da bi, na zadovoljstvo psihoanalitičara, pokazao bezrezervno oduševljenje za trećerazredne filmove, za skupa, ali loša jela iz francuskih restorana, za ozbiljno „drink“ (piće) i seksualnost svedenu na doze „sexa“. Šilerovo, „Život je lep, uprkos svemu“, što je u polazu bilo krpež, postalo je idiotizam od kada se trubi u maniru sveprisutne reklame, na čije vatre, uprkos svojim boljim mogućnostima, psihoanaliza samo doliva ulje. Pošto ljudi zapravo imaju premalo, a ne previše inhibicija, a da ih to nije učinilo ni za trunku srećnijim, onda bi metod katarze, koji ne želi da se meri standardima kao što su uspešno prilagođavanje i ekonomski uspeh, morao težiti da ljudska bića učini svesnim nesreće, kako opšte, tako i lične, koje se ne mogu razdvojiti, i da ih liši iluzornih zadovoljstava preko kojih se ovaj čudovišni poredak reprodukuje u njima, kao da njegov spoljašnji stisak već nije dovoljno jak. Tek kada se zasiti lažnog

⁴⁴ Carl Maria von Weber (1786–1826), *Aufforderung zum Tanz* (1819), prva moderna plesna kompozicija iz postnapoleonovske epohe.

on se koleba, bez oslonca u teoriji i na osnovu predrasuda, između toga da odricanje od nagona odbaci kao represiju suprotnu stvarnosti i toga da ga pozdravi kao sublimaciju korisnu za kulturu. U toj kontradikciji objektivno je prisutno nešto od janusovskog karaktera sâme kulture, koji nikakve pohvale u korist zdrave senzualnosti ne mogu ulepšati. Ipak, kod Frojda to vodi ka obezvređivanju kritičkog standarda za cilj analize. Frojdovo neprosvećeno prosvetiteljstvo pada u šake buržoaskog razočaranja. Kao zadocneli protivnik hipokrizije, on zauzima ambivalentan stav između želje za otvorenom emancipacijom potlačenog i opravdavanja otvorenog tlačenja. Razum je za njega samo nadgradnja, ne zbog njegovog psihologizma – kao što tvrdi zvanična filozofija – koji prodire dovoljno duboko u istorijski trenutak istine, već pre zato što odbacuje jedinu svrhu, udaljenu od smisla i iracionalnu, koja to sredstvo, razum, može potvrditi kao razumno: žudnju. Kada se ona jednom s prezirom svrsta među trikove za očuvanje vrste i tako predstavi kao neki lukavi oblik razuma, bez uviđanja onog momenta kojim žudnja seže dalje od stalnog povratka u prirodno stanje, rasuđivanje se spušta na nivo racionalizacije. Istina se prepušta relativnosti, a ljudi vlasti. Samo oni koji bi utopiju mogli da smeste u slepo telesno uživanje, koje je, zato što zadovoljava krajnju nameru, lišeno svih namera, mogu steći pouzdanu predstavu o istini. Ali, Frojdovo delo nehotično reprodukuje dvostruko neprijateljstvo prema telu i žudnji, čije nam je zajedničke korene svojim sredstvima otkrila upravo psihoanaliza. Deo iz eseja *Budućnost jedne iluzije* u kojem, s bednom mudrošću ogorčenog starca, Frojd navodi izreku trgovačkih putnika kako nebesa treba prepustiti anđelima i vrapcima,⁴³ dobro se slaže sa onim mestom iz *Predavanja* gde sa užasavanjem osuđuje perverzne prakse živog sveta. Oni koji podjednako preziru i žudnju i raj, zapravo su najbolje prilagođeni tome da služe kao stvari: prazan, mehanički kvalitet, koji se može primetiti kod mnogih koji su prošli kroz uspešnu analizu, ne svedoči samo o njihovoj bolesti već i o leku, koji lomi ono što oslobađa. Terapeutski transfer, o kojem se toliko priča

⁴³ Aluzija na Hajneove stihove iz pesme *Deutschland. Ein Wintermärchen* (Nemačka, zimska bajka, 1844), navedene u eseju *Budućnost jedne iluzije* (Die Zukunft einer Illusion, 1927), , str. 357 izdanja Naprijed, Zagreb, 1986, u prevodu Borisa Budena: „Nebo prepuštamo/ Anđelima i vrapcima“.

kada bilo dobro i pristojno – nezavisnost, istrajnost, predostrožnost, razboritost – sada je trulo do srži. Naime, dok su buržoaski oblici života grubo sačuvani, njihove ekonomske pretpostavke su odbačene. Privatnost je u potpunosti prešla u deprivaciju (lišavanje), što je ona potajno oduvek i bila, a uporno insistiranje na ličnom interesu sada je toliko prožeto besom da se više ne može videti kako bi sve moglo biti drugačije i bolje. Buržuj je izgubio svoju naivnost i tako postao zadržt i opak. Brižna ruka, koja i dalje obrađuje i neguje svoju malu baštu, kao da ona odavno nije postala „lot“ (parcela), ali koja prestrašeno nastoji da odvrati svakog uljeza, već je postala ista ona ruka koja političkom izbeglici uskraćuju azil. Kao objektivno ugroženi, vladajuća klasa i njena pratnja sada i subjektivno postaju krajnje nehumani. Tako se jedna klasa i podleže destruktivnoj volji svetskog toka. Buržuji nastavljaju da žive kao zlokobne utvare.

15. *La nouvel avare*¹¹

Postoje dve vrste tvrdičluka. Prva, ona arhaična, jeste strast koja sebi i drugima ne zavidi ni na čemu; njene fiziognomske crte je ovekovečio Molijer, a njen analni karakter objasnio je Frojd. Ona se ispoljava u liku tvrđice, prosjaka koji potajno gomila milione, koji podseća na puritansku masku neprepozantog kalifa iz neke bajke. On je srodan maničnom sakupljaču ili velikom ljubavniku, kao što je Gobsek bio za Ester.¹² Tu i tamo ga još uvek možemo sresti u novinama, u rubrici posvećenoj lokalnim vestima. Savremeni tvrđica, međutim, ništa ne vidi kao preskupo za sebe već samo za druge. On razmišlja u ekvivalentima, a ceo njegov život sledi zakon da se da manje nego što se dobija, ali opet dovoljno da bi se dobilo nešto. Svaka mala usluga koju pruži praćena je prećutnim, „da li je to neophodno?“, „moramo li to uraditi?“. Najsigurnije se prepoznaje po žurbi da se „revanšira“ za svaki primljenu uslugu, nesposoban da u lancu razmene, u kojem se troškovi nadoknađuju, podnese i najmanji prekid. Pošto je kod njega sve „ratio-

¹¹ Fr., „Novi tvrđica“.

¹² Likovi iz Balzakovog romana *Sjaj i beda kurtizana* (Splendeurs et misères des courtisanes, 1847).

nal“ (racionalno) i zakonski čisto, ne vredi ga, za razliku od Arpagona i Skrudža,¹³ ni osuđivati, niti prevaspitavati. Njegova ljubaznost je mera njegove neumoljivosti. Ako je potrebno, on se odlučno poziva na nesporno pravo i zakon preokreće u bezakonje, pri čemu ludilo njegovog cicijašenja ima tu iskupljujuću crtu da zlato u sefu neodoljivo privlači lopove, naime, da se njegova strast može smiriti samo kroz žrtvovanje i gubitak, kao što se i erotska posesivnost gasi samoodricanjem. Ali, današnji tvrdica ne upražnjava svoj asketizam kao razvrat već sa oprezom. On je osiguran.

16. O dijalektici takta

Gete, koji je bio potpuno svestan nemogućnosti istinski ljudskih odnosa u nastupajućem industrijskom društvu, izrazio je u svom romanu o putovanjima Vilhelma Majstera¹⁴ ideju o taktu kao spasonosnoj vezi između otuđenih ljudskih bića. Takvo prilagođavanje je za njega bilo nerazdvojno od odricanja, od napuštanja potpune bliskosti, strasti i nepomućene sreće. Ljudsko se za njega sastojalo iz samoobuzdavanja, što je i zvanično, kao sopstveni cilj, prihvatilo neumoljivi tok istorije, neljudskost progresa i atrofiju subjekta. Ali ono što se od tada desilo, danas omogućava da se to Geteovo odricanje ostvari. Takt i ljudskost – za njega jedno te isto – u međuvremenu su prešli upravo onaj put od kojeg je trebalo da nas spasu. Naime, takt, kao što danas znamo, javlja se u konkretnom istorijskom trenutku. Bio je to čas kada se buržoaski pojedinac oslobodio apsolutističke prinude. Slobodan i usamljen, on istupa u svoje ime, dok hijerarhijski oblici poštovanja i obzira, razvijeni u apsolutizmu, ali sada lišeni svoje ekonomske osnove i moći zastrašivanja, nastavljaju da postoje u meri koja zajednički život unutar privilegovanih grupa čini podnošljivim. Ta naizgled paradoksalna premijera apsolutizma i liberalizma, može se primetiti svuda, od *Vilhelma Majstera* do Betovenovog odnosa prema tradicionalnim obrascima kompozicije, čak i u Kantovoj

¹³ Molijerov (Harpagon), odnosno Dikensov tvrdica (Ebenezer Scrooge), iz romana *Božićna himna* (A Christmas Carol, 1843).

¹⁴ J. W. Goethe, *Wilhelm Meisters Wanderjahre, oder Die Entsagenden* (Godine putovanja Vilhelma Majstera ili Odricanje, 1821).

trenutak patičke gluposti, usred strogo zacrtane logike, ili čak bespomoćni gest, još čuvaju u sebi poneki uznemiravajući trag iščezlog života. Naime, društveno nametnuto žrtvovanje toliko je univerzalno da se može ispoljiti samo u društvu kao celini, a ne i u pojedincu. Društvo je, da tako kažemo, preuzelo na sebe bolest svih pojedinaca, tako da se u njemu, u potisnutom ludilu fašističkih postupaka i njihovim bezbrojnim izvršiocima i posrednicima, subjektivna nesreća upisana u pojedinca spaja sa onom vidljivom i objektivnom. I koliko je samo sumorna pomisao da bolest normalnih ne podrazumeva nužno suprotnost u obliku zdravlja bolesnih, zato što i oni, uglavnom, samo na drugi način, ponavljaju isti pogubni obrazac.

37. S ove strane principa zadovoljstva

Represivne crte kod Frojda nemaju nikakve veze s potrebom za ljudskom toplinom, na koju uvek marljivi revizionisti ukazuju u striktnoj teoriji seksualnosti. Profesionalna naklonost, motivisana profitom, fabrikuje bliskost i neposrednost tamo gde niko ne zna ništa o nekom drugom. Ona obmanjuje svoju žrtvu time što, kroz njenu slabost, afirmiše tokove sveta koji su je učinili takvom i tako joj nanosi nepravdu u meri u kojoj izneverava istinu. Ako je Frojd oskudevao u takvoj naklonosti, onda je po tome makar bio u društvu kritičara političke ekonomije, što je još uvek bolje nego Tagore ili Verfel (Franz Werfel). Kobno je bilo to što je Frojd, u opoziciji buržoaskoj ideologiji, materijalistički pratio svesne postupke do njihove nesvesne nagonske osnove, ali tako što je u isto vreme delio buržoaski prezir prema nagonima, što je samo po sebi proizvod upravo onih racionalizacija koje je razorio. On se, prema rečima iz *Uvodnih predavanja*, otvoreno svrstao uz „opšte mišljenje... koje društvene ciljeve stavlja iznad onih seksualnih, fundamentalno sebičnih“.⁴² Kao specijalista za psihologiju, on bez provere, statično, usvaja antitezu između društvenog i egoističnog. U njoj više ne prepoznaje delovanje represivnog društva, osim traga pogubnih mehanizama koje je sam opisao. Ili pre,

⁴² Sigmund Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1916–1917), predavanje XXII. *Odabrana dela Sigmunda Frojda*, knjiga druga, „Uvod u psihanalizu“, str. 317.

onalizovanog preduzetništva, tako se i unutrašnje zdravlje našeg doba obezbeđuje blokiranjem mogućnosti bekstva u bolest, bez i najmanje promene njene etiologije. Mračni klozeti su ukinuti kao nedopustivo traćenje prostora i prebačeni u kupatilo. Ono što je psihoanaliza slutila, pre nego što je i sama postala deo higijene, potvrdilo se. Tamo gde je najsvetlije, potajno vlada izmet. Stihovi, „Ostaje beda, oduvek je tako./ Iskoreniti je nećeš, neka onda makar/ Ne vidi je svako“,⁴¹ važe još više za domaćinstvo duše nego za sferu u kojoj obilje dobara može privremeno zakloniti sve veću materijalnu nejednakost. Još nijedno istraživanje nije uspjelo da izmeri dubine pakla u kojem nastaju sve te deformacije, koje kasnije izbijaju na površinu kao dobro raspoloženje, otvorenost, ljubaznost, kao uspešno prilagođavanje neumitnom i zdrav, praktični razum. Sasvim je moguće da ti poremećaji potiču iz još ranije faze detinjstva, nego izvori neuroza: ako ove druge nastaju zbog sukoba u kojem nagoni bivaju poraženi, ono prvo stanje, normalno koliko i oštećeno društvo na koje podseća, izvire iz nečega što bi se moglo nazvati praistorijskom hirurškom intervencijom, koja onesposobljava suprotstavljene impulse pre nego što uopšte dođu u sukob, tako da potonje odsustvo sukoba samo održava predodređeni ishod, apriornu pobedu kolektivnog autoriteta, a ne isceljenje na osnovu spoznaje. Gvozdeni živci i smirenost, koji su već postali preduslov za dobijanje dobro plaćenih poslova, slika su one zagušljive tišine koju tim šefovima osoblja gazde kasnije nameću i politički. Bolest zdravih može se objektivno utvrditi samo na osnovu raskoraka između njihove racionalne egzistencije i mogućeg razumnog usmerenja njihovih života. Ali, tragovi bolesti ih ipak odaju: kožu im prekriva osip s pravilnim šarom, kao neka neorganska mimikrija. Nije potrebno mnogo da bi se u onima koji se razmeću dokazima svoje žustre vitalnosti i nabujale snage videli preparirani leševi, kojima se vest o njihovoj ne baš uspešnoj smrti još ne saopštava, iz čisto demografskih obzira.

U korenu preovlađujućeg zdravlja leži smrt. Svaki njegov pokret podseća na refleksne trzaje stvorenja čija su srca stala. I jedva da neko nesrećno namršteno čelo, svedok strašnih i davno minulih napora, neki

⁴¹ Bertolt Brecht, „Die drei Soldaten und die Reichen“ (O tri vojnika i bogataša, 1930).

logici subjektivne rekonstrukcije objektivno obavezujućih ideja. Beto-venove obavezne rekapitulacije posle dinamičnih ekspozicija, Kantova dedukcija sholastičkih kategorija iz jedinstva svesti, izrazito je „taktična“. Pretpostavke takta su konvencije, u isti mah razbijene i još uvek prisutne. Svedene na nepopravljive ruševine, te konvencije danas nastavljaju da žive samo kao parodije formi, kao proizvoljno skrpljene ili upamćene etikete namenjene neobaveštenima, kao u pridikama novinskih kolumnista, dok je svaka opšta saglasnost o njihovom mogućem ljudskom značaju ustuknula pred slepim konformizmom vlasnika automobila i radio aparata. U prvih mah je izgledalo da je nestanak ceremonijalnog elementa koristio taktu. Oslobođeno od svih stranih i štetnih spoljašnjih uticaja, taktično ponašanje kao da je bilo vođeno samo posebnom prirodom svakog ljudskog odnosa. Ipak, taj oslobođeni takt svuda dospeva u teškoće, kao i svaki nominalizam. Takt nije značio samo podređivanje ceremonijalnim konvencijama: upravo njima su se svi kasniji humanisti nemilice izrugivali. Naprotiv, ispoljavanje takta je bilo paradoksalno kao i njegov istorijski položaj. Ono je zahtevalo praktično nemoguće izmirenje između neovlašćenih zahteva konvencije i razuzdanih zahteva individue. Takt se može meriti samo na osnovu konvencije. Ova druga, ma koliko razvodnjena, predstavlja ono univerzalno, koje čini samu supstancu individualnog zahteva. Takt je utvrđivanje razlika. On se sastoji iz svesti o odstupanjima. Ali, jednom oslobođen, takt se suprotstavlja individualnom s pozicija apsolutnog, bez ičeg univerzalnog, na osnovu čega bi i ono individualno mogao da prepozna kao takvo, i zato ga promašuje, da bi se na kraju ogrešio o njega. Raspitivanje o nečijem zdravlju, kada se to više ne zahteva i ne očekuje na osnovu vaspitanja, deluje ispitivački ili kao uvreda, a ćutanje o osetljivim stvarima shvata se kao prazna ravnodušnost, čim više nema pravila koja određuju o čemu se može, odnosno ne može pričati. Pojedinaac zato počinje da neprijateljski reaguje na ispoljavanje takta i to s razlogom: za neke izraze učtivosti on ima utisak da mu se ne obraćaju kao ljudskom biću, što u njemu budi intuiciju o neljudskim uslovima u kojima živi, dok učtivom preti da ispadne neučtiv, zato što učtivost i dalje koristi kao neku zastarelu privilegiju. Konačno oslobođen, čisto individualni takt postaje obična laž. Ono što se danas od njega može pronaći u pojedincu jeste upravo ono što uporno učut-

kuje: stvarna, a još više potencijalna moć, prisutna u svakome. Iza zateva da se pojedincu priđe kao takvom, bez ikakve najave, sasvim kako zaslužuje, leži grozničava potreba da se precizno, na osnovu prećutnog priznanja prisutnog u svakoj njegovog reči, utvrde njegovo mesto i šanse u sve zatvorenijoj, a opet sveobuhvatnoj hijerarhiji. Nominalizam takta pomaže onom najopštijem – gojoj, spoljašnjoj sili vlasti – da trijumfuje čak i u najintimnijim konstelacijama. Otpisivanje konvencije kao zastarelog, beskorisnog i spoljašnjeg ukrasa samo potvrđuje ono što je postalo najupadljivije, život pod direktnom dominacijom. To što u usiljenom drugarstvu, toj parodiji slobode, nedostatak čak i te karikature takta čini život još nepodnošljivijim, samo još jednom pokazuje do koje je mere zajednički život ljudi u sadašnjim uslovima postao nemoguć.

17. Sva prava zadržana

Pravi znamen našeg doba jeste da nijedno ljudsko biće, bez izuzetka, više ne može da odredi svoj život u nekom iole pouzdanom okviru, kao što se to ranije moglo proceniti u tržišnim odnosima. U principu su svi, čak i oni najmoćniji, samo stvari. Čak ni profesija generala više ne pruža odgovarajuću zaštitu. U eri fašizma, više nikakav sporazum ne može da zaštiti glavni štab od vazdušnih napada, dok komandante koji poštuju tradicionalne mere opreza Hitler veša, a Čan Kaj Šek im odrubljuje glave. Iz toga sledi da svako ko pokuša da preživi – a u pukom preživljavanju je uvek bilo nečeg besmislenog, slično onim snovima u kojima, posle iskustva kraja sveta, polako milimo iz podruma – u isto vreme mora biti spreman da svakog časa okonča svoj život. To je žalosna istina koja je potekla iz Zaratustrinog raskošnog učenja o slobodno izabranoj smrti. Sloboda je sužena na čistu negativnost, a ono što je u vreme *art nouveau* bilo poznato kao umiranje u lepoti, svelo se na želju da se skrate beskrajna poniženja življenja i beskrajne patnje umiranja, u svetu u kojem se treba plašiti nečeg mnogo goreg od smrti. Objektivni kraj humanizma je samo drugi izraz toga. On potvrđuje da je individualno kao takvo, kao nešto što predstavlja ljudsku vrstu, izgubilo autonomiju kroz koju se ta vrsta mogla ostvariti.

ma tome g. Ludvig je kultura. On to i jeste. Jedan pogled na književnu produkciju onih emigranata koji su, na osnovu discipline i stroge podele sfera uticaja, nastojali da predstavljaju nemački duh, otkriva šta se može očekivati od radosne obnove: uvođenje brodvejskih metoda na Kurfirstendam, koji se još dvadesetih godina od Brodveja razlikovao samo po oskudnijim sredstvima, a ne po plemenitijim ciljevima. Oni koji se protive kulturnom fašizmu moraju poći već od Vajmara, od „Bombardovanja Monte Karla“³⁸ i Novinarskog bala, ako ne žele da završe sa otkrićem da su čak i tako kontroverzne figure kao što je Fallada³⁹ izgovorile više toga istinitog za vreme Hitlera nego besprekorne veličine, koje su uspele da prenesu svoj ugled.

36. Zdravlje na smrt⁴⁰

Kada bi nešto kao psihoanaliza današnje prototipske kulture bilo moguće; i kada apsolutna prevlast ekonomije ne bi činila smešnim svaki pokušaj da se uslovi objasne psihičkim životom njihovih žrtava; i da se sama psihoanaliza nije još odavno zaklela na vernost tim uslovima – onda bi takvo istraživanje moralo pokazati da je bolest našeg doba upravo normalnost. Libidinozni učinak koji se danas očekuje od individue, naizgled zdrave telom i duhom, toliko je veliki da se može postići samo po cenu najdubljeg sakaćenja, unutrašnjom kastracijom „extroverts“ (ekstrovertnih), u odnosu na koju je staro odricanje kroz poistovećivanje sa ocem bilo dečija igra, koja je služila kao proba. „Regular guy“ (pravi momak) „popular girl“ (popularna devojka), mora da potisne ne samo svoje želje i uvide već i one simptome koji su u buržoaskom svetu nastajali zbog potiskivanja. Kao što se stara nepravda ne može ispraviti raskošnim osvetljenjem, dobrim provetravanjem i higijenom, već se tako samo prikriva, ispod svetlucave prozirnosti raci-

³⁸ „Bomben auf Monte Carlo“, nemačka muzička komedija iz 1931.

³⁹ Hans Fallada (1893–1947): nemački književnik, predstavnik „reporterskog realizma“, čija su dela bila veoma popularna tokom Vajmarskog perioda. Nastavio je da objavljuje romane i pod nacističkim režimom.

⁴⁰ Inverzija naslova Kjerkegorovog eseja *Bolest na smrt* (Søren Kierkegaard, *Sygdommen til Døden*, 1849).

„po sebi“ patološki slučaj, ali on to sigurno nije i „za sebe“. Odatle izviru oholost i beda mnogih emigrantskih izjava protiv fašizma. Oni koji razmišljaju u formi slobodnih, distanciranih, objektivnih procena nisu u stanju da uvažavaju iskustvo nasilja, koje u stvarnosti poništava upravo takav oblik razmišljanja. Skoro nerešiv zadatak sastoji se u tome da ne dopustimo da nas zaglupe ni tuđa moć, niti vlastita bespomoćnost.

35. Povratak kulturi

Tvrđnja da je Hitler uništio nemačku kulturu samo je reklamni trik onih koji žele da je obnove sa svojih telefonskih pultova. Umetnost i misao koje je Hitler uspeo da uništi već dugo su živeli odvojenim i sumnjivim životom, čija je poslednja skrovišta zbrisao fašizam. Svako ko nije prihvatao pravila igra bio je prisiljen na unutrašnje izgnanstvo godinama pre pojave Trećeg Rajha: najkasnije sa stabilizacijom nemačke valute, što se podudara s krajem ekspresionizma, nemačka kultura se učvrstila u duhu berlinskih ilustrovanih časopisa, koji nije mnogo zaostajao za parolom „Snaga kroz radost“,³⁶ državnim autoputevima i budrim izložbenim klasicizmom nacista. Nemačka kultura je, u najvećoj meri, upravo tamo gde je bila najliberalnija, prosto žudela za svojim Hitlerom, tako da se urednicima *Mozesa* i *Ulštajna*,³⁷ kao i onima koji su reorganizovali *Frankfurter Zeitung*, nepravedno prigovara zbog oportunitizma. Oni su oduvek bili takvi, a njihova linija manjeg otpora prema intelektualnim robama koje su proizvodili produžila se, bez oklevanja, u liniju manjeg otpora prema političkom režimu među čijim je ideološkim metodama, po rečima samog Firera, razumljivost čak i za najgluplje zauzimala najviše mesto. To je imalo katastrofalne posledice. Hitler je uništio kulturu, Hitler je prognoao g. Ludviga, pre-

³⁶ „Snaga kroz radost“: *Kraft durch Freude*, nacistička rekreativna organizacija, u okviru Nemačkog radnog fronta (Deutsche Arbeitsfront, DAF), okosnica nemačkog domaćeg turizma, koja imala za cilj da zabavu i rekreaciju približi masama.

³⁷ Mosse-Verlag i Ullstein-Verlag: dve najveće novinske kuće u Vajmarskoj Nemačkoj, osnovane kapitalom nemačkih Jevreja. Pod njihovom kontrolom nalazio se najveći deo dnevne štampe, časopisa i izdavačke produkcije. Obe kompanije su preuzeli nacisti.

18. Prihvatište za beskućnike

Teškoće u koje je danas zapao privatni život otkriva sama njegova pozornica. Stanovanje je zapravo postalo nemoguće. Tradicionalni domovi u kojima smo odrasli, poprimili su nešto nepodnošljivo: svaki delić udobnosti plaća se izdajom spoznaje, svaki trag sigurnosti nekim budavim paktom porodičnih interesa. Novi, funkcionalni stanovi, projektovani kao *tabula rasa*, samo su kutije koje su eksperti namenili malograđanima ili fabrički prostori zalutali u sferu potrošnje, bez ikakve veze sa stana-rima: oni su direktan šamar u lice žudnji za nezavisnošću, koje ionako više nema. Jedan nemački časopis iz vremena pre Hitlera, objavio je, s proročkim mazohizmom, kako moderni čovek želi da spava što bliže zemlji, kao životinja, da bi tako, zajedno s posteljom, ukinuo i prag koji deli javu od sna. Besani ljudi su raspoloživi u svakom trenutku, uvek spremni na sve, u isti mah budni i nesvesni. Svako ko potraži utočište u pravim, ali iznajmljenim stilskim kućama, u njima se živ balzamuje. Oni koji pokušavaju da izbegnu odgovornosti stanovanja tako što traže smeštaj u hotelima ili nameštenim stanovima, prave od prinudnih uslova izgnanstva, da tako kažemo, mudru normu. Kao i uvek, najgore prolaze oni koji nemaju nikakvog izbora. Ako i ne žive u sirotinjskim četvrtima, onda stanuju u bungalovima, da bi se već sutra mogli naći u nekoj kolibi, prikolici, kampu ili pod vedrim nebom. Kuća je prošlost. Uništavanje evropskih gradova, kao i radni i koncentracioni logori, samo su izvršiocu sudbine koju je imanentni razvoj tehnologije odavno namenio kućama. One su dobre još samo za to da se odbace, kao stare konzerve. Mogućnost stanovanja uništena je mogućnošću socijalističkog društva, koja, propuštena, nastavlja da gura buržoasko društvo ka njegovoj propasti. Nijedan pojedinac tu ne može ništa učiniti. Čak i ako se posveti dizajniranju nameštaja ili unutrašnjoj dekoraciji, to ga odvlači u oblast kvaziumetničke prefinjenosti, slične onoj bibliofilskoj, ma koliko inače bio protiv dekorativne umetnosti u najužem smislu. Posmatrana iz daljine, razlika između bečkih radionica i Bauhauusa nije tako velika. U međuvremenu, čisto formalne šare, oslobađaju se svake funkcije i prelaze u ornament, kao i elementarne kubističke forme. Naspram svega toga najbolje je ne preuzimati obaveze i biti suzdržan: voditi privatni život, sve dok društveni poredak i vlastite potrebe ne dopuštaju ništa drugo, ali

ne pridavati tome veliki značaj, kao da je reč o nečemu društveno opravdanom i individualno primerenom. „To je zapravo deo moje lične sreće, što nisam vlasnik kuće“, pisao je Niče u *Radosnoj nauci*.¹⁵ Danas tome treba dodati: moralno je ne biti na svome u vlastitoj kući. To ukazuje na teškoće u odnosu pojedinaca prema sopstvenom vlasništvu, onda kada nešto uopšte poseduju. Stvar je u tome da se ima u vidu i izrazi činjenica da privatno vlasništvo više ne pripada nikome posebno, u smislu da je obilje potrošačkih roba postalo potencijalno toliko veliko da se nijedan pojedinac više ne može držati principa njihovog ograničavanja; opet, nešto se mora posedovati, da se ne ni zapalo u zavisnost ili oskudicu, što samo doprinosi slepom produžetku vlasničkih odnosa. Ali, teza ovog paradoksa vodi ka uništenju, ka nevoljnom zanemarivanju stvari, koje se neminovno okreće i protiv samih ljudi; opet, antiteza, čim se izgovori, postaje ideologija onih koji nečiste savesti nastoje da zadrže svoj posed. Pogrešan život se ne može živeti ispravno.

19. *Ne kucati*

Pokreti tehnike su precizni i grubi, kao i ljudi koje proizvodi. Ona iz njihovog ponašanja odstranjuje svako oklevanje, promišljanje, uljudnost. Ono postaje neumoljivo, kao što su to bili i istorijski zahtevi stvari. Tako se, na primer, gubi sposobnost da se vrata zatvore tiho i obazrivo, a opet čvrsto. Ona od automobila ili frižidera moraju se zalupiti s treskom, dok se neka, opet, zatvaraju sama, što kod onih koji ulaze stvara lošu naviku da se ne osvrću za sobom i ne paze na unutrašnjost doma koji ih prima u sebe. Novi tip ljudi se ne može shvatiti bez razumevanja onoga s čime se oni stalno sreću u svom okruženju, sve do najskrivnijih nervnih nadražaja. Šta znači kada za subjekt više ne postoje prozorska krila koja treba raširiti, nego samo klizni ramovi koji se grubo gurnu, kada nema kvake koje se lagano pritiska, već samo drški koje se naglo okrenu, kada nema dvorišta ispred kuće, ivičnjaka koji odvaja od puta, ograde oko vrta? Koji vozač automobila nije došao u iskušenje, samo na osnovu snage svog motora, da pregazi gamad –

¹⁵ Friedrich Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, 1882; prevedeno kao *Vesela nauka*, Grafos, Beograd, 1989.

istorije je destruktivna, kao i ljudska bića koje proizvodi: gde god da ih vodi njihova inercija, ona samo reprodukuju ekvivalente prethodnih nesreća. Normalnost je smrt.

Na pitanje šta treba uraditi s poraženom Nemačkom, mogu da kažem samo dve stvari. Prvo: ni po koju cenu, ni pod kakvim uslovima, ne želim da se nađem među dželatima ili da za njih tražim neki pravni izgovor. Drugo: ne želim da se nađem pri ruci onima koji se, makar i na osnovu zakona, svete za počinjena nedela. To je duboko nezadovoljavajući i protivrečan odgovor, koji pravi sprdnju i od principa i od prakse. Ali, problem možda leži u samom pitanju, ne samo u meni.

Filmske novosti: invazija Marijanskih ostrva, uključujući i Gvam. Utisak je da nije reč o borbama, već o civilnim građevinskim i minerskim radovima, izvedenim s pojačanom žestinom, kao i o „zapašivanju“ insekata telurskih razmera. Operacije se izvode dok se ne zatre i poslednja travka. Neprijatelj se pojavljuje kao pacijent i leš. Kao i Jevreji pod fašistima, on je tu samo predmet tehničkih i administrativnih mera, a ako treba da se brani, njegova akcija odmah poprima isti karakter. Na neki satanski način, očekuje se više inicijative nego u starinskom ratovanju: čini se da subjekt svu svoju energiju ulaže u to da se liši subjektivnosti. Savršena neljudskost je ostvarenje humanističkog sna Edvarda Greja (Sir Edward Grey) o ratu bez mržnje.

Jesen 1944.

34. *S glavom u oblacima*³⁵

Između spoznaje i moći ne stoji samo odnos servilnosti već i odnos istine. Mnogi uvidi, ma koliko formalno bili tačni, ne vrede ništa ukoliko se nalaze u suviše velikoj nesrazmeri s distribucijom moći. Kada jedan prognani lekar kaže, „Za mene je Adolf Hitler patološki slučaj“, klinički nalazi mogu potvrditi njegovu tvrdnju, ali njena nepodudarnost sa objektivnom katastrofom koja se širi svetom u ime nekog paranoika, svodi tu dijagnozu na smešno hvalisanje dijagnostičara. Možda je Hitler

³⁵ U originalu, *Hans-Guck-in-die-Luft*: naslov jedne od pesama iz „Janka Raščupanka“, o dečaku koji nikada ne gleda kuda ide.

„phony war“ (lažnom ratu).³⁴ Naravno, izraz potiče od fašističke težnje ka zanemarivanju stvarnih užasa kao „puke propagande“, da bi se oni mogli nesmetano nastaviti. Ali, kao i sve fašističke težnje, i ova ima korene u realnim činjenicama i odnosi prevagu upravo zahvaljujući takvom fašističkom stavu, koji podmuklo ukazuje na njih. Rat je zaista „phony“ (lažan), ali njegova „phoneyess“ (izveštačenost) strašnija je od svakog užasa, a oni koji mu se podsmevaju samo doprinose nesreći.

Da je Hegelova filozofija istorije obuhvatila i ovo doba, Hitlerove robot-bombe našle bi svoje mesto pored rane smrti Aleksandra Velikog i sličnih prizora, među onim empirijski izabranim činjenicama koje direktnim simbolima izražavaju stanje svetskog duha. Kao i sam fašizam, ti roboti se kreću samostalno, a opet bez trunke subjektivnosti. Kao i fašizam, oni u sebi spajaju krajnju tehničku perfekciju i totalno slepilo. Kao i fašizam, oni seju smrtni strah i potpuno su jalovi. „Video sam svetski duh“, ali ne na konju, već s krilima i bez glave, koji jednim udarcem ruši celu Hegelovu filozofiju istorije.

Ideja da bi se posle ovog rata život mogao nastaviti „normalno“ ili čak da bi se kultura mogla „iznova izgraditi“ – kao da ponovna izgradnja kulture nije upravo njena negacija – potpuno je idiotska. Milioni Jevreja su ubijeni i u tome treba videti međuigru, a ne samu katastrofu. Šta u stvari ova kultura još očekuje? I ako za mnoge još ima vremena, nije li opravdano misliti kako ono što se desilo u Evropi može proći bez posledica i da će se puki kvantitet žrtava preobraziti u nov kvalitet društva kao celine, u varvarstvo? Sve dok se na udarac uzvraća udarcem, katastrofa se produžava. Dovoljno je pomisliti na osvetu za ubijene. Ako se ubije isti broj ljudi s druge strane, užas će postati institucija, a prekapitalistička krvna osveta, od pamtiveka ograničena na planinske zabiti, biće ponovo uvedena u proširenom obliku, s celim nacijama kao besubjektivnim subjektima. Opet, ako se mrtvi ne osvete i pokažu milost, nekažnjeni fašizam će, uprkos svemu, odneti pobjedu, da bi se onda, pošto je prošao tako lako, nastavio na drugim mestima. Logika

³⁴ „Phony“ (američki) ili „Phoney war“ (engleski): prvih osam meseci Drugog svetskog rata, u kojima Francuska i Velika Britanija nisu preduzele nijednu veću vojnu operaciju, uprkos preuzetoj obavezi da reaguju u slučaju nemačkog napada na Poljsku.

pešaka, dete, biciklistu? U pokretima koje mašina zahteva od svojih izvršilaca već su prisutni sva nasilnost, brutalnost i neprekidni udarci fašističkog zlostavljanja. Za to odumiranje iskustva, odgovorna je, i to ne kao poslednja, i činjenica da su stvari, u skladu sa zakonom čiste svrshodnosti, poprimile oblik koji njihovu interakciju svodi na puku primenu, bez ikakvog viška, bilo u slobodi ponašanja, bilo u autonomiji stvari, koji bi mogao opstati kao jezgro iskustva, upravo zato što se ne iscrpljuje u trenutku akcije.

20. *Struwwelpeter*⁶

Kada je Hjum (David Hume) pokušao da pred svojim kosmopolitiskim, engleskim savremenici odbrani epistemološku kontemplaciju, ono što je među tom gospodom oduvek bilo na lošem glasu kao „čista filozofija“, izneo je sledeći argument: „U svakom slučaju, tačnost uvek koristi lepoti, a ispravno rasuđivanje tananom osećanju.“¹⁷ To je takođe bilo pragmatično, ali opet je u sebi, posredno i negativno, nosilo celu istinu o duhu prakse. Praktični zahtevi života, koji bi navodno trebalo da koriste čoveku, u profitno zasnovanoj ekonomiji služe tome da spustaju sve što je ljudsko, i što se više šire, više odsecaju sve što je nežno. Naime, nežnost između ljudi nije ništa drugo nego svest o mogućnosti odnosa oslobođenih svrshodnosti, što kao uteha dopire čak i do onih opsednutih svrhom; to je nasleđe starih privilegija, koje je obećavalo život bez privilegija. Buržoaski razum je, zajedno s tim privilegijama, na kraju ukinuo i to obećanje. Kada je vreme novac, onda je moralno štedeti vreme, naročito sopstveno, i ta se štedljivost opravdava obzirom prema drugima. Tu vlada potpuna otvorenost. Svaki veo koji bi se mogao pojaviti u transakcijama između ljudi, vidi se kao smetnja za funkcionisanje sistema, u koji ovi nisu samo objektivno ugrađeni već se s njim ponosno poistovećuju. To što pri susretu razmenjuju ravnodušne pozdrave, ume-

¹⁶ *Struwwelpeter* (1845): „Janko Raščupanko“, u prevodu na hrvatski (Goran Kazuljarić, Andromeda, Rijeka, 1993; prvi hrvatski prevod se pojavio 1925). Poznata zbirka priča za decu Hajnriha Hofmana (Heinrich Hoffmann, 1809–1894), često kritikovana zbog svojih surovih i autoritarnih pedagoških primera.

¹⁷ David Hume, *An Enquiry concerning Human Understanding*, 1748.

sto da skidaju šešire, to što umesto pisama razmenjuju interne kancelarijske dopise, bez adrese ili potpisa, samo su nasumično izabrani simptomi bolesti koja zahvata ljudski kontakt. Otudjenje se ispoljava upravo kroz ukidanje distance između ljudi. Naime, samo ako nisu stalno zaokupljeni davanjem i uzimanjem, razmatranjima i sprovođenjem u delo, raspolaganjem i funkcijom, između ljudi može biti dovoljno prostora za ono fino tkanje koje ih drži zajedno i kroz čiju se spoljašnjost ono unutrašnje jedino može kristalizovati. Čak su i neki reacionari, poput sledbenika K. G. Junga, primetili nešto od toga. U eseju G. R. Hejera (Gustav Richard Heyer), iz zbornika grupe *Eranos*, čitamo: „Posebna navika ljudi koji još nisu potpuno oblikovani civilizacijom jeste da nekoj temi nikada ne prilaze direktno i da je neko vreme čak ne smeju ni pominjati; naprotiv, razgovor se usmerava, kao sam od sebe, u spiralamu, ka svom pravom predmetu.“ Suprotno tome, najkraća veza između dvoje ljudi danas je prava linija, kao da su ovi tačke. Kao što se zidovi kuća danas prave iz jednog dela, tako je i malter koji povezuje ljude zamenjen pritiscima koji ih drže zajedno. Sve što je drugačije, više se naprosto ne razume, nego se posmatra, ako ne baš kao neki bečki specijalitet, s grimasom glavnog konobara, onda kao izraz detinjastog poverenja ili nedopustiva bliskost. U formi nekoliko rečenica o zdravlju i raspoloženju supruge, pre nego što se pređe na poslovni ručak, utilitarni poredak preotima i ugrađuje u sebe čak i opoziciju prema sopstvenim svrhama. Tabu na čisto poslovni razgovor i nesposobnost za neposredno ljudsko obraćanje zapravo su jedno te isto. Pošto je sve posao, to se ne sme tako nazvati, kao što se ni u kući obešenog ne pominje konopac. Iza pseudodemokratskog razbijanja čisto formalnih oblika ponašanja, arhaične učtivosti i beskorisnih razgovora, koji se često opravdano smatraju za najobičnije brbljanje, iza prividne jasnoće i transparentnosti ljudskih odnosa, koji više ne dopuštaju ništa neodređeno, nastupa gola brutalnost. Direktna reč, bez skretanja, oklevanja ili refleksije, koja se drugome baca pravo u lice, već ima oblik i zvučnost komande, koju u fašizmu nemušti izdaju onima koji čute. Ogoljena stvarnost između ljudi, koja je uklonila sve ideološke ukrase između njih, i sama je postala ideologija, jer se prema ljudima ophodi kao prema stvarima.

inače svojstveno vojnim sredstvima i što je nesumnjivo obnovilo neke preliberalne oblike ratnog pohoda. Ali, taj mehanički ritam sada potpuno određuje odnos ljudi prema ratu, ne samo kroz nesrazmeru između snage tela i energije motora, već i u najdubljim ćelijama iskustva. Puka neprilagođenost tela mehaničkom ratovanju je i u prošlom sukobu (Prvi svetski rat) onemogućila stvarno iskustvo. Niko ne može da govori o njemu kao o bitkama artiljerijskog generala Bonaparte. Veliki vremenski razmak između ratnih memoara i sklapanja mira nije slučajna: on svedoči o bolnom obnavljanju sećanja, koje u svim tim knjigama ostavlja utisak nemoći i čak izveštačenosti, bez obzira kroz kakve su muke njihovi pisci prošli. Ali, Drugi svetski rat se potpuno odvojio od iskustva, kao što je i rad mašine odvojen od pokreta tela, koji na mašinu podsećaju samo u bolesnim stanjima. Kao što ratu nedostaje kontinuitet, istorija, „epski“ element, što ostavlja utisak kako u svakoj fazi uvek počinje iznova, tako on za sobom neće ostaviti nikakvu trajnu, nesvesno sačuvanu sliku u sećanju. On je svuda, sa svakom eksplozijom, razbio onaj zid koji štiti od nadražaja, iza kojeg se, između spasonosnog zaborava i spasonosnog sećanja, gradi iskustvo. Život se pretvorio u bezvremenski niz udaraca, između kojih zjape samo intervali prazne ukočenosti. Ali, nema zlokobnijeg nagoveštaja budućnosti od činjenice da se toga uskoro više niko neće sećati, da je svaka trauma povratnika s ratišta, svaki nesavladani šok, klica buduće destrukcije. Karl Kraus je svoj komad s pravom nazvao „Poslednji dani čovečanstva“ (*Die letzten Tage der Menschheit*, 1922). Ono što se danas dešava moglo bi nositi naslov „Posle Sudnjeg dana“.

Potpuno prikrivanje rata informacijama, propagandom, komentarijama, s filmskim snimateljima na prvim tenkovima i herojskim pogibijama ratnih reportera, ta zbrka manipulisanog-prosvećenog javnog mnjenja i besvesnog delovanja, sve to je samo drugi izraz iščezavanja iskustva, vakuuma između ljudi i njihove sudbine, koji i jeste njihova prava sudbina. Kao da postvareni, stvrdnuti odlivak događaja zamenjuje same događaje. Ljudi su svedeni na sporedne likove nekog čudovišnog dokumentarca, bez gledalaca, pošto i poslednji među njima mora uzeti učešća u zbivanjima na ekranu. Upravo ta činjenica leži u osnovi ozloglašanih priča o

entuzijazmu s kojim je prihvataju kao datost, poistovećuju se s njom i tako joj, naravno, izokreću smisao. Socijalizam je inače slabo otporan na taj preobražaj, kao i na opasnost da teoretski sklizne u pozitivizam. Lako se može desiti da na Dalekom istoku Marks popuni prazninu koju su za sobom ostavili Driš i Rikert.³³ Ima razloga za strahovanje da će uključivanje nezapadnih naroda u sukobe industrijskog društva, što je odavno postalo pitanje trenutka, više doprineti racionalnom rastu proizvodnje, prometa i skromnom podizanju životnog standarda, nego njihovom oslobođenju. Umesto da očekuju čuda od prekapitalističkih naroda, oni zreli bi trebalo da budu na oprezu od njihove trezvenosti, od njihovog lenjog osećaja za oprobano i za dostignuća Zapada.

33. Daleko od vatrene linije

Izveštaji o vazдушnim napadima retko prolaze bez pominjanja naziva firmi koje proizvode avione: *Focke-Wulf*, *Heinkel* i *Lancaster* pojavljuju se tamo gde se nekada pričalo o konjanicima, kopljanicima i husarima. Mehanizmi za reprodukciju života, odnosno, za njegovu kontrolu i destrukciju, potpuno su isti i, u skladu s tim, industrija, država i reklama stapaju se u jedno. Staro preterivanje skeptičnih liberala, da je rat posao, obistinilo se: država je odbacila čak i privid nezavisnosti u odnosu na posebne profitne interese; oduvek u njihovoj službi, ona im sada služi i ideološki. Svako ushićeno pominjanje glavne firme uključene u bombardovanje gradova doprinosi njenom dobrom glasu, što joj može doneti najbolji ugovor i u njihovoj rekonstrukciji.

Kao i Tridesetogodišnji rat, tako se i ovaj, čijeg se početka niko neće sećati kada se jednom završi, sastoji od zasebnih kampanja razdvojenih praznim hodom: poljska kampanja, norveška, ruska, tuniska, Invazija. Njegov ritam, to smenjivanje naglih akcija i totalnog zatišja, usled nedostatka geografski dostižnog neprijatelja, ima u sebi nešto mehaničko,

³³ Hans Driesch (1867–1941): vitalistički filozof i biolog, autor „Nauke i filozofije organizma“ (*The Science and Philosophy of the Organism*, 1908, originalno na engleskom). Heinrich John Rickert (1863–1936), jedan od vodećih nemačkih neokantovaca, profesor filozofije u Frajburgu i Hajdelbergu. Uticao na Vebera i Hajdegera, koji mu je bio i asistent.

21. Zamena nije dozvoljena

Ljudi su zaboravili da poklanjaju. U narušavanju principa razmene ima nečeg apsurdnog i neverovatnog; čak i deca na darodavca ponekad gledaju s nepoverenjem, kao da je poklon samo trik da im se proda četka ili sapun. U tu svrhu, imamo *charity*, administrativno milosrđe, koje treba da planski sakrije vidljive društvene rane. U tim organizovanim operacijama više nema mesta za ljudske impulse, a čak i darivanje, kroz sistem distribucije, na osnovu odmerenog sledovanja, postaje poniženje, zato što primaoca tretira kao predmet. Čak se i privatno darivanje poklona izopáčilo u društvenu funkciju, koja se obavlja nevoljno, s čvrstom kontrolom nad sopstvenim džepom, uz skeptičnu procenu drugog i minimalan napor. Istinsko darivanje je bila radost koja je izvimala iz zamišljanja radosti primaoca. To je značilo biranje, posvećivanje nekog vremena, skretanje s vlastitog puta, razmišljanje o drugom kao o subjektu: suprotnost zaboravnosti. Danas je malo ko sposoban za tako nešto. U najboljem slučaju, ljudi daruju ono što bi poželeli sebi, samo za koju nijansu lošije. Opadanje darivanja ogleda se i u žalosnom izumu artikala za poklon, na osnovu pretpostavke da više niko ne zna šta da pokloni, jer to zapravo i ne želi. Ti artikli su nepovezani, kao i njihovi kupci. Od prvog dana bili su mrtva zaliha. Slično tome, pravo na razmenu poklona poručuje primaocu: evo ti tvoja stvar, radi s njom šta hoćeš; ako ti se ne sviđa, nije me briga, uzmi neku drugu. Za razliku od nelagodnosti koja prati uobičajene poklone, u njihovoj pukoj zamenljivosti još uvek ima nečeg što je humanije, jer ona makar omogućava primaocu da sam sebi pokloni nešto, iako je to, naravno, u potpunosti suprotnosti s duhom darivanja.

Naspram velikog obilja roba dostupnih čak i siromašnima, opadanje darivanja može izgledati kao nešto nevažno, a refleksija o tome kao obična sentimentalnost. Ipak, ako je u uslovima preobilja i ono postalo suviše – što je laž, kako privatno, tako i društveno, jer nema danas nikog ko ne bi mogao da zamisli nešto što bi mu moglo priuštiti najveću radost – oni koji više ne daruju još uvek mogu imati potrebu za darivanjem. U njima venu nezamenljive sposobnosti, koje ne mogu cvetati u izolovanoj ćeliji čiste intime, već samo u živom dodiru s toplinom stvari. Hladnoća obavlja sve što rade, nežne reči ostaju neizgovorene, a obziri nepokazani. Ta hladnoća se na kraju sveti onima od kojih se širi.

Svaki neizobličen odnos, možda čak i ono što je pomiriteljsko u samom organskom životu, jeste darivanje. Onaj koga logika sračunatosti učini nesposobnim za to, i sam postaje stvar i zaleđuje se.

22. *S prljavom vodom, baciti i dete*

Jedan od glavnih motiva kritike kulture, još od pamtiveka, jeste laž: to da kultura stvara iluziju društva dostojnog čoveka, koje ne postoji; da prikriva materijalne uslove u kojima nastaje sve što je ljudsko; i da svojom utehom i uspavankama, služi održavanju loših ekonomskih uslova života. Reč je o shvatanju kulture kao ideologije, koje na prvi pogled povezuje buržoasko učenje o moći i njegovog protivnika – Ničea i Marкса. Ali, upravo to učenje, kao i svaka gromoglasna osuda laži, pokazuje sumnjivu sklonost da i samo postane ideologija. To se potvrđuje i u sferi privatnog. Zaokupljenost novcem i svim pratećim trvenjima, neumoljivo prodire duboko u sve najnežnije erotske veze, u najuzvišenije duhovne odnose. Prema tome, sa svojom doslednom logikom i patosom istine, kritika kulture bi mogla zahtevati da svi odnosi budu svedeni na svoje materijalno poreklo, da se bezobzirno i otvoreno oblikuju u skladu sa interesima učesnika. Najzad, značenje se nikada ne oslobađa svojih korena i zato bi bilo lako pronaći tragove nepravde, sentimentalnosti i osujećenog i, samim tim, dvostruko otrovnog interesa, u svemu što obavija materijalno ili posreduje u njemu. Ali, postupati radikalno u skladu s tim načelom značilo bi iskoreniti, zajedno sa neistinitim, i ono istinito – sve ono što se, ma koliko slabašno, usuđuje da istupi iz kruga opšte prakse, svaki himerični nagoveštaj nekog plemenitijeg stanja – i tako direktno uvesti varvarstvo, zbog čije se posredne afirmacije kultura inače osuđuje. U buržoaskoj kritici kulture, posle Ničea, taj neočekivani obrt uvek je bio očigledan; Špengler ga je oduševljeno odobravao. Ali, ni marksisti nisu bili imuni na njega. Konačno izlečeni od socijaldemokratske vere u progres i suočeni s plimom varvarstva, oni se stalno nalaze u iskušenju da zagovaraju nekakvu „objektivnu tendenciju“ i da, iz očajanja, spas očekuju od smrtnog neprijatelja, koji bi, pod maskom „antiteze“, slepo i na neki misteriozan način, trebalo da doprinese srećnom ishodu. Naglašavanje materijalnog elementa naspram duhovnog, kao nečeg

glupost. Solidarnost je razapeta između očajničke vernosti onih koji nemaju kud i direktnog ucenjivanja onih koji ne žele da imaju bilo šta sa sudskim izvršiteljima, niti da se predaju banditima.

32. *Divljaci nisu bolji ljudi*

Kod afričkih studenata političke ekonomije ili onih sijamskih (tajlandskih), na Oksfordu i, generalno, kod marljivih istoričara umetnosti i muzikologa malograđanskog porekla, prisutna je velika spremnost da se usvajanje novih znanja kombinuje s neumerenim poštovanjem prema svemu što je etablirano, važeće, zvanično priznato. Nepomirljiva odlučnost duha je strana onome što je divlje, početničko ili „nekapitalističkim prostorima“. Ona pretpostavlja iskustvo, istorijsko sećanje, nemirnu misao i, iznad svega, dobru meru zasićenosti. Uvek se iznova primećuje kako mladi i nevini, regrutovani u radikalne grupe, menjaju stranu čim jednom postanu svesni snage tradicije. Ona se mora nositi u sebi, da bi se istinski mrzela. To što su snobovi, pre nego proleter, ti koji pokazuju smisao za avangardne umetničke pokrete, baca svetlo i na politiku. Zakasneli i novopridošli odlikuju se zabrinjavajućom sklonošću ka pozitivizmu, od indijskih obožavalaca Karnapa²⁹ do odlučnih branilaca nemačkih majstora Matijasa Grinevalda i Hajnriha Šuca.³⁰ Psihološki je pogrešno pretpostaviti da isključivanje rađa samo mržnju i ozlojeđenost; ono rađa i posesivnu, netolerantnu ljubav, a oni koje je represivna kultura držala na odstojanju mogu lako postati njene najfanatičnije odbrambene trupe.³¹ Odjek toga se može osetiti u usiljenom književnom jeziku nekog radnika koji, kao socijalista, želi da „nauči nešto“, da uzme učešća u takozvanom nasleđu, dok se filistarstvo raznih Bebela³² ne ogleda toliko u njihovom nepoznavanju kulture, koliko u

²⁹ Rudolf Carnap (1891–1970), vodeći filozof neopozitivizma.

³⁰ Matthias Grünewald (oko 1470/80–1528), slikar kasne gotike; Heinrich Schütz (1585–1672), barokni kompozitor; obojica umetnici izrazito religioznog nadahnuća.

³¹ Adorno koristi izraz „Schutztruppe“: nemačke kolonijalne trupe, u periodu od 1891–1918.

³² August Bebel (1840–1913): jedan od osnivača i vođa nemačke Socijaldemokratske partije, u periodu od Francusko-pruskog rata do Prvog svetskog rata.

31. *Mačka iz džaka*

Čak je i solidarnost, taj najčasniji oblik ponašanja među socijalistima, obolela. Solidarnost je nekada htela da priču o bratstvu učini stvarnom, da je izvuče iz opšteg, u kojem je bila ideologija, i veže za posebno, za Partiju, kao navodno jedinog predstavnika opšteg u ovom antagonističkom svetu. Solidarnost se izražavala u grupama ljudi koji su zajedno rizikovali živote; a pošto su njih smatrali manje važnim u odnosu na opipljive mogućnosti, bili su spremni da se žrtvuju jedni za druge, bez apstraktne opsednutosti idejom, ali i bez lične nade. Takvo odricanje od samoodržanja imalo je za pretpostavke spoznaju i slobodu odlučivanja: bez toga, odmah se obnavlja slepi, posebni interes. Ipak, solidarnost se vremenom pretvorila u poverenje da Partija ima hiljadu očiju, u stupanje u odavno uniformisane radničke bataljone, kao stranu koja bi trebalo da je jača, u plivanje niz tok svetske istorije. Svaki privremeni dobitak u sigurnosti plaćan je neprekidnim strahom, pokornošću, manevrisanjem i trbuhozborstvom: snaga koja se mogla iskoristiti za isprobavanje slabosti neprijatelja, troši se na predviđanje raspoloženja sopstvenih vođa, pred kojima se u dubini duše drhti više nego pred starim neprijateljem, jer svako sluti da će se, na kraju, vođe obe strane nagoditi preko leđa onih koje su upregli. Odras toga se može osetiti i među pojedincima. Svako ko se, u skladu s važećim stereotipovima za klasifikaciju ljudi, danas unapred smatra progresivnim, a da nije potpisao imaginarni revers koji bi trebalo da povezuje sve prave vernike – koji se međusobno prepoznaju po nečemu neuhvatljivom u ponašanju i govoru, po sirovoj, poslušnoj rezignaciji, kao po lozinci – stalno će prolaziti kroz isto iskustvo. Pravoverni, ali i svi njima tako slični devijanti, stalno će mu se obraćati i očekivati solidarnost. Posredno i neposredno, pozivaće se na zajednički progresivni program. Ali, istog časa kada od njih zatraži najmanji dokaz te solidarnosti ili da makar uvažavaju njegov vlastiti udeo u društvenom proizvodu patnje, oni će samo hladno slegnuti ramenima; to je sve što je ostalo od materijalizma i ateizma, u eri obnovljenog papinstva. Oni organizovani očekuju od uglednih intelektualaca da istupe u njihovu korist, ali ako osete i najmanji strah da će morati sami da istupe, nazivaju ove kapitalistima, a onaj isti ugled na koji su računali, postaje smešna sentimentalnost i

lažnog, podstiče sumnjivu naklonost prema političkoj ekonomiji, koja se inače izlaže stalnoj kritici, što se može uporediti sa saučesništvom između policije i podzemlja. Pošto je utopija odbačena, a jedinstvo teorije i prakse proglašeno za obavezno, postali smo suviše praktični. Strah od nemoći teorije pruža izgovor za klanjanje pred svemoćnim procesom proizvodnje, čime se ta nemoć na kraju i priznaje. Određena doza cinizma nije više strana ni autentičnom marksističkom jeziku, a danas se primećuje i sve veća sličnost između poslovnog mentaliteta i trezvenog kritičkog suda, između vulgarnog materijalizma i onog drugog, u kojoj je sve teže povući jasnu crtu između subjekta i objekta. — Poistovetiti kulturu isključivo s lažima je nešto najpogubnije u trenutku kada ona zaista postaje laž i željno priziva takvo poistovećivanje da bi kompromitovala svaku misao koja se tome još uvek opire. Ako se materijalni svet posmatra kao svet razmenske vrednosti, a kultura kao sve što odbija da prihvati njegovu dominaciju, onda je istina da je to odbijanje iluzorno sve dok postojeće nastavlja da postoji. Ali, pošto je slobodna i pravedna razmena i sama laž, onda sve ono što je pobija u isti mah služi i istini: naspram laži sveta robe, čak i laž koja je osuđuje može biti od koristi. Dosadašnji neuspeh kulture ne sme biti opravdanje za produbljivanje tog neuspeha, tako što će se prosuto brašno polivati pivom, kao što je to uradila Katarina.¹⁸ Ljudi koji su upućeni jedni na druge ne treba ni da prećutkuju svoje materijalne interese, niti da se prema njima ravnaju, već da ih svesno ugrade u svoj odnos i tako ih prevaziđu.

23. *Plurale tantum*¹⁹

Ako se društvo zaista sastoji samo od reketa, kao što nam govori jedna savremena teorija, onda njegov najverniji model može biti samo krajnja suprotnost kolektivnom, naime, individua kao monada. Priroda kolektivnog u lažnom društvu može se najpreciznije sagledati ako se prate apsolutno posebni interesi svakog pojedinca, i nije potrebno mnogo da bi se u organizaciji sukobljenih poriva, pod primatom Ja koje pokušava

¹⁸ Aluzija na „dovrtljivu“ mladu domaćicu iz bajke braće Grim, *Der Frieder und das Katherlieschen* (Frederik i Katarina).

¹⁹ *Lat.*, samo u množini; reči koje imaju samo množinu.

da udovolji načelu stvarnosti, prepoznalo nešto što je, od samog početka, unutrašnja razbojnička banda, s vođom, sledbenicima, obredima, zakletvama na vernost, izdajama, sukobima interesa, zaverama i ostalim ukrasima. Treba samo pogledati ispade u kojima se individualno energično suprotstavlja svom okruženju, kao u nastupima gneva. Gnevni čovek uvek izgleda kao da je vođa bande sopstvenog Ja, koji svom nesvesnom naređuje da udara bez milosti, dok mu se oči cakle od zadovoljstva što se obraća mnogima, koji su on sam. Što je neko više obuzet uzrokom svoje agresivnosti, to savršenije izražava načelo represivnog društva. U tom smislu, možda više nego u bilo kojem drugom, važi načelo da je ono najindividualnije u isti mah i najopštije.

24. *Tough baby*²⁰

Određeni izraz muževnosti, vlastite ili tuđe, budi podozrenje. On izražava nezavisnost, zapovedničku sigurnost, prećutno savezništvo svih muškaraca. Nekada se to, sa strahopoštovanjem, zvalo grubijan-skom ćudljivošću; ona je sada demokratizovana, a filmski junaci treba da i najnižim bankarskim službenicima pokažu kako se to radi. Arhetip je zgodni muškarac u smokingu, koji se kasno noću vraća u svoj maččki stan, pali diskretno svetlo i pravi sebi viski sa sodom; brižljivo snimljeno šuštanje mineralne vode govori ono što arogantna usta zadržavaju za sebe: da taj prezire sve što ne miriše na dim, kožu i kremu za brijanje, a naročito žene, zbog čega ga ove i saleću sa svih strana. Idealan oblik ljudskih odnosa za njega je klub, ta arena poštovanja utemeljenog na skrupuloznoj beskrupuloznosti. Sva zadovoljstva takvih muškaraca, ili pre njihovih modela, koji u stvarnosti retko bivaju nadmašeni, budući da su ljudi još uvek bolji od svoje kulture, nose u sebi neko latentno nasilje. Ono izgleda kao da je usmereno ka drugima, za kojima ta osoba, ležerno zavaljena u svoju stolicu, odavno nema potrebe. Ali, to je zapravo prošlo nasilje nad samim sobom. Ako svako uživanje čupa iz sebe neku staru neprijatnost, onda se ta neprijatnost, koja se tako ponosito trpi, ovde direktno, nepreobraženo, stereotipski, uzdiže u uživanje: za razliku od vina, svaka čaša viskija, svaki dim cigarete, podseća organi-

²⁰ Eng., ovde, „žestoka devojka“ ili „žestoka ženska“.

30. *Pro domo nostra*²⁸

Kada je prethodni rat, koji, kao i svaki drugi rat, izgleda miroljubivo u poređenju sa sledećim, začepio bučna usta simfonijskih orkestara mnogih zemalja, Stravinski je napisao *Priču o vojniku* (*Historie du Soldat*, 1917), za oskudni, šokantno proređeni kamerni ansambl. Pokazalo se da je to bila njegova najbolja partitura, jedini uverljivi nadrealistički manifest, čiji je grčevito sanjalački naboj uneo u muziku nešto od negativne istine. Glavna pretpostavka komada bilo je siromaštvo: on je razorio zvaničnu kulturu tako drastično zato što je bio lišen ne samo pristupa njenim materijalnim dobrima već i svake njene razmetljivosti, neprijateljske prema kulturi. U tome leži smernica za intelektualnu produkciju posle ovog rata, koji je u Evropi za sobom ostavio pustoš takvih razmera, da to čak ni sve rupe te muzike nisu mogle da naslute. Progres i varvarstvo, u obliku masovne kulture, danas su toliko isprepleteni, da samo varvarski asketizam prema toj kulturi i progresu sredstava može obnoviti nevarvarske uslove. Nijedno umetničko delo, nijedna misao, nema šanse da preživi, ako u sebi ne nosi odbijanje lažne raskoši i prvoklasne produkcije, filmova u boji i televizije, časopisa za milionere i Toskaninija. Stariji mediji, nenamenjeni masovnoj produkciji, stiču novu aktuelnost, kao nešto neotkriveno i improvizovano. Samo oni se mogu suprotstaviti zajedničkom frontu trustova i tehnike. U svetu u kojem čak ni knjige više ne izgledaju kao knjige, prava knjiga može biti samo ona koja to više nije. Ako je izum štamparske prese označio početak buržoaske ere, onda je kucnuo čas da se ona opozove pomoću mimeografa, jedinog prikladnog, nenametljivog sredstva distribucije.

²⁸ „Pro domo nostra“, lat., „Za naš dom“, za nešto zajedničko: aluzija na Ciceronov govor „Pro domo sua“ („Za svoj dom“, u svoju korist; *De domo sua ad pontifices*, 57. pre n. e.), u kojem je ovaj tražio od Senata odštetu za raskošno opremljenu vilu na rimskom brdu Palatino, koju mu je, za vreme njegovog izgnanstva, oduzeo car Klaudije, a zatim je poharao i spalio. Često se navodi kao primer zalaganja pojedinca za sopstveno vlasništvo.

U psihoanalizi je sve pogrešno, osim njenih preterivanja.

Da li smo srećni, možemo oceniti ako oslušnemo vetar. Nesrećnog čoveka on podseća na krhkost njegovog doma, donosi mu isprekidan san i teške snove. Za srećnog čoveka, vetar je pesma njegove zaštićenosti: njegov besni fijuk govori mu da više nije u njegovoj moći.

Nečujna larva, odavno znana iz iskustva snevanja, grmi u našim budnim satima iz novinskih naslova.

Mitski najava propasti obnavlja se na radiju. Svako ko autoritativno prenosi neku važnu vest, najavljuje nevolju. Engleska reč *solemn* označava nešto svečano i preteće. Moć društva, koja govori kroz spikera, sama od sebe se okreće protiv onih kojima se obraća.

Ono što se desilo u najskorijoj prošlosti, uvek se prikazuje kao da je uništeno u nekoj katastrofi.

Izraz istorijskog u stvarima nije ništa drugo nego minula patnja.

Samosvest je kod Hegela bila istina samoizvesnosti, odnosno, prema rečima iz *Fenomenologije duha*, „ovozemaljsko carstvo istine“. Od kada je to prestala da razume, buržoazija je bila samosvesna makar zbog ponosa što poseduje vlasništvo. „Self-conscious“ (samosvest) danas ne znači ništa drugo nego svest o egu kao neprijatnosti, kao ostvarenju nemoći: svest o tome da si ništa.

Za mnoge ljude je već postalo krajnje besramno reći „Ja“.

Trun u vlastitom oku je najbolje uveličavajuće staklo.

I najgora osoba je u stanju da prepozna slabosti najbolje, a najgluplja grešku u razmišljanju najpametnije.

Prvo i jedino načelo seksualne etike: tužilac nikada nije u pravu.

Celina je lažna.²⁷

²⁷ Inverzija čuvene Hegelove tvrdnje, „istinito je celina“ („Das Wahre ist das Ganze“), iz *Fenomenologije duha*.

zam na gađenje kojim je morao da plati prilagođavanje tako snažnom nadražaju i samo to se opaža kao uživanje. Prema tome, te muškarčine su, po svojoj konstituciji, upravo onakvi kakvima ih filmovi obično prikazuju – mazohisti. U korenu njihovog sadizma nalazi se laž i samo kao lažovi oni i postaju pravi sadisti, agenti represije. Ipak, ta laž nije ništa drugo nego potisnuta homoseksualnost, koja se predstavlja kao jedini dozvoljeni oblik heteroseksualnosti. Na Oksfordu se mogu razlikovati dve grupe studenata, *tough guys* (žestoki momci) i intelektualci; ovi drugi se skoro automatski proglašavaju za feminizirane. Ima mnogo razloga da se veruje kako se i vladajuća klasa, na svom putu ka diktaturi, polarizuje na te dve krajnosti. Takva dezintegracija je tajna njene integracije, uživanja u jedinstvu bez radosti. Na kraju, žestoki momci su ti koji se pokazuju feminiziranim, jer su im kao žrtve potrebni slabići, da bi sebi dokazali kako nisu takvi. Totalitarizam i homoseksualnost idu zajedno. U svom raspadanju, subjekt negira sve što nije od njegove vrste. Suprotnosti snažnog muškarca i poslušnog mladića utapaju se u poredak koji neumoljivo nameće muški princip dominacije. Time što sve svoje subjekte, bez izuzetka, čak i one tobožnje, pretvara u svoje objekte, taj princip tone u potpunu pasivnost, u nešto i doslovno žensko.

25. Ne pomišljaj na njih²¹

Poznato je da se prethodni život emigranata poništava. Nekada je to bila poternica, danas je to duhovno iskustvo koje se smatra neprenosivim, suviše stranim da bi se moglo objasniti. Sve što nije postvareno, što se ne može izbrojati i izmeriti, prestaje da postoji. Ali, pošto to nije dovoljno, postvarenje se širi i na svoju suprotnost, na život koji se ne može neposredno ostvariti; na sve što živi samo kao misao i sećanje. Tome su namenili posebnu rubriku. Zove se „pozadina“, koja se u upitnicima pojavljuje kao dodatak, posle pitanja o polu, godinama i zanimanju. Na kraju, poniženi život se vuče za pobedničkim vozilom ujedinjenih statističara, a čak ni prošlost više nije bezbedna pred sadašnjošću, koja je svojim sećanjem na nju još jednom osuđuje na zaborav.

²¹ „Nicht gedacht soll ihrer werden“, aluzija na stih iz Hajnove pesme „Nicht gedacht soll seiner werden“ (Heinrich Heine, *Nachgelesene Gedichte 1845–1856*).

26. *English spoken*²²

Kao dečak, često sam na poklon dobijao knjige od starijih engleskih gospođa s kojima su moji roditelji bili u vezi: bogato ilustrovane knjige za decu, čak i jednu malu zelenu Bibliju, u povezu od marokena. Sve su bile na jeziku darivateljki: nijedna od njih se nije pitala da li ću uopšte moći da ih pročitam. Posebna nepristupačnost tih knjiga, s njihovim slikama, velikim naslovima i vinjetama, kao i njihov neodgonetljiv tekst, ispunili su me uverenjem da to u stvari i nisu knjige, već reklame, možda za mašine, kao što su bile one koje je moj ujak pravio u svojoj londonskoj fabrici. Od kada živim u anglosaksonskim zemljama i razumem engleski, ta svest nije izbledela nego se samo pojačala. U Bramsovoj „Devojačkoj pesmi“ (*Mädchenlied*), prema poemi Paula Hejsa (Paul Heyse), nalaze se i stihovi: „O Herzeleid, du Ewigkeit!/ Selbänder nur ist Seligkeit.“ U najraširenijoj američkoj verziji, to je prevedeno kao, „O misery, eternity!/ But *two* in one were ecstasy“.²³ Arhaične, strastvene imenice originala pretvaraju se u fraze popularnih šlagera, kojima se ovi promovišu. Pod svetlima koja pale, blista reklamni karakter kulture.

27. *On parle français*²⁴

Koliko su tesno isprepletani seks i jezik, može se videti kada se čita pornografija na nekom stranom jeziku. Kada čitate de Sada na francuskom, nije vam potreban rečnik. Čak i najprefinjeniji izrazi za ono što se smatra nepristojnim, u koje nas nisu mogli uputiti nikakvo obrazovanje, porodično vaspitanje ili književno iskustvo, shvataju se odmah, mesečarski, kao što se i u detinjstvu najuvijeniji izrazi i zapažanja o seksualnim stvarima sklapaju u ispravnu predstavu. To je kao da sputane strasti, prizvane svojim imenima, eksplodiraju kroz bedeme slepog jezika i vlastitog zatočeništva, i silovito se probijaju ka najdubljoj čeliji značenja, koje i sâmo podseća na njih.

²² Eng., „Govorni engleski“.

²³ Približno, za stihove na nemačkom: „O, bolno srce, o Večnosti!/ Samo zajedno ste blaženi.“ Američka verzija: „O patnjo, večnosti!/ Ali, kao *dva* u jednom, sreću ste značili.“

²⁴ Fr., „Ovde se govori francuski“.

28. *Paysage*²⁵

Ono što nedostaje američkom pejzažu nije toliko istorijsko sećanje, kao što to zamišlja romantičarska iluzija, koliko neki vidljivi trag ljudske ruke. To se ne vidi samo po odsustvu njiva ili po onim zapuštenim i često niskim šumama, sličnim šipražju, već pre svega po putevima. Oni su uvek bačeni pravo u pejzaž, i što su ravniji i širi, to njihova blistava traka nemarnije i nasilnije odudara od svog suviše divljeg i zaraslog okruženja. Oni su bezizražajni. Pošto ne znaju za tragove cipela ili točka, za nežne pešačke staze duž svojih ivica, kao prelaze ka vegetaciji, za sporedne puteljke koji vode u unutrašnjost doline, nedostaje im sve ono što je blago, umekšano i zaobljeno u stvarima na kojima su ruke ili njihovi neposredni alati radili. Kao da niko nikada nije počeo kosu predela. Ostao je neutešen i neutešiteljski. To odgovara i načinu na koji se obično opaža. Naime, žurno oko ne može da zadrži ono što iz automobila jedva uspeva da primeti, i pejzaž koji nestaje ostavlja za sobom isto onoliko malo tragova koliko ih i nosi na sebi.

29. *Patuljaste voćke*

Zasluga je Prustove učtivosti što je čitaoca poštedeo srama da sebe smatra pametnijim od autora.

U devetnaestom veku, Nemci su slikali svoje snove i to se uvek pretvaralo u povrće. Francuzima je bilo dovoljno da naslikaju povrće i to je već bio san.

U anglosaksonskim zemljama prostitutke izgledaju kao da zajedno s grehom isporučuju i sve večne muke pakla.

Lepota američkog pejzaža: to što je i u najmanjem detalju, kao njen izraz, utisnuta sva neizmernost njegovog prostranstva.

U sećanjima emigranata, pečenje od bilo koje nemačke divljači ima ukus kao da je tek oborena začaranim metkom čarobnog strelca.²⁶

²⁵ Fr., predeo, pejzaž.

²⁶ *Čarobni strelac* (Freischütz, 1821), opera nemačkog romantičarskog kompozitora Karla Marije fon Vebera (Carl Maria von Weber, 1786–1826).